

Yerda nima gunoh?

Mayor Solihov Jahongir bilan Yo'lchivoyni yuzlashtirgach, Yusufxonaga, Siddiq Sharipovning qishlog'iga borishi kerak edi. Hushidan ketgan Jahongirni olib chiqishgach, Solihov joyiga o'tirdi. Kutilmagan bu voqeadan sarosimaga tushgan Yo'lchivoy umidvor odamning ko'zi bilan mayorga qaradi.

- Dadamni... shu kishi... - dedi biroz duduqlanib. "O'ldirganmi?" deyishga tili bormadi.

- Yo'q, bu odam emas.

- Unda nimaga ro'para qildingiz?

- Demak, shunday qilish lozim edi, - Solihov qo'pol ohangda gaplashayotganini o'zim ham sezib, grafindagi suvdan quyib ichdi. - Siz... Qirqbel degan qishloqni eshitganmisiz?

- Yo'q... - Yo'lchivoy shunday deb ko'zini olib qochdi.

- Qirqbel otangiz o'ldirilgan Daydidaraga yaqin. Demak, otangizning tanishlari Qirqbelda bo'lishi mumkin, - dedi Solihov undagi o'zgarishni sezmaganga olib. - Bu yerga kelganlaringdan so'ng hech Yusufxonaga bordinglarmi?

- Dadam rahmatli bordilar.

- Borib kelib nima devdilar? Balki eski tanishlarini uchratganlarini aytgandirlar?

- Esimda yo'q.

- Bobongiz haqida hech gapirganmilar? Kim bo'lgan bobongiz?

- Bobom... dehqon bo'lganlar.

- Boy dehqonmi, o'rtaholmi yo kambag'almi?

- Buni so'ramaganman. Nimaga meni so'roq qilyapsiz? Axir jabrni biz ko'rgan bo'lsak, qotilni topish o'rniga...

- Qotilni topish uchun ham so'rayapman. Siz ko'p narsani bilmaydiganga o'xshaysiz yo bilsangiz ham aytgiz kelmayapti. Men onangiz bilan gaplashishim kerak.

- Mumkin emas, siz nomahransiz.

- Bu gaplarni qo'ying, yigit, boshqalarga mumkinmasdir, menga mumkin.

- Sizni uyga kiritmayman.

- Uyingizga borish niyatim yo'q. Hozir borib, onangizni shu yerga olib kelasiz. Yo'q desangiz, militsioner yuborib oldirib kelaman. Menga shunday huquq berilgan.

Yo'lchivoy ilosiz bir ahvolda o'rnidan turdi. U chiqib ketgach, mayor telefon trubkasini ko'tardi. Solihovga kapitan Ramazonov kerak edi, xayriyat, xonasida ekan.

- Kapitan, bir ishni xom qilibmiz. Menga 1955 yilda Xitoydan o'tib kelgan Sharipovlarning ro'yxati kerak.

- Siddiq Sharipovga aloqadorlarmi? - deb so'radi kapitan.

- Yo'q, umuman Sharipovlarning hammasi kerak. Nazarimda bular boshqa odamning familiyasiga o'tishgan. Kechgacha aniqlab bering, men ertaga Yusufxonaga borib kelaman.

Solihovga kalavani uchi ko'rinib qolganday edi. Lekin bu kalava uchi uni qotil tomon boshlamay, boshqa bir sir sandig'i sari yetaklayotgan edi. "Balki Sharipov chindan Muhammadrzaevning akasidir. Balki boshqa familiyada qaytgandir. Balki yigirma ikkinchi yilda bir jinoyat qilib qochgandir. Xo'sh, shunday bo'lgan ham deylik. Aka-uka orasidan nima gap o'tgan? Aka-uka mojarosini uchinchi odam hal qilganmi? Kim u uchinchi odam? Bu savolga Muhammadrzaev javob berishi mumkin. Lekin u aytmaydi. Balki... u uchinchi odamni ko'rmagandir. U kelganda akasi o'lib yotgandir. Akasini saqlab qololmagani uchun o'zini-o'zi la'natlab, ayblab jazo olmoqchidir. Harholda, aka-uka nima uchun aynan Daydidarada uchrashadi?"

Yo'lchivoy hayallamadi. Solihov bugungi so'roq natijalarini yozib, rasmiylashtirguncha keldi.

- Onangiz qanilar? - dedi u Yo'lchivoyning yolg'iz kirganini ko'rib.

- Shu yerdalar, odamingiz qo'ymayapti, paranjini olasan deydi, - Yo'lchivoyning gap ohangidan uning qattiq achchiqlangani sezildi.

Solihov navbatchiga qo'ng'iroq qilib, paranjili ayolni o'tkazib yuborishni buyurdi. Shundan so'ng Yo'lchivoy chiqib, onasini boshlab kirdi.

- Xafa bo'lmang, opa, ishimiz shunaqa, - dedi Solihov uzr ohangida, - o'g'lingiz ko'p narsani bilmas ekan. Qaytganlaringizdan so'ng Yusufxonaga bordinglarmi?

- Dadasi boruvdilar.

- Siz asli Yusufxonadanmisiz?

- Ha.

- Qarindoshlaringiz yo'qmi u yerda?

- Yo'q.

- Qirqbelda-chi?

- Yo'q.

- Qiziq... Hech kimingiz bo'lmasa ham, yaqinlaringizning qabri bordir. Shuncha yildan keyin ham ziyoratga o'tmabsiz-da?

- Dadalari borganlar.

- Qaynotangizning kasb-korlari nima edi?

- Dehqon edilar.

- Boymi, o'rtaholmi, kambag'almi?

- Kambag'al edilar.

"Bu yigit o'ziga pishiqqina ekan, - deb o'yladi Solihov, - kela-kelguncha onasini savol-javobga tayyorlabdi. Bu ayolning ko'zlarini ko'rsam edim. Agar yolg'on gapirayotgan bo'lsa, ko'zlari fosh qilib turardi. Bu yigit shuni bilganmi, shuning uchun paranjisini oldirmayaptimi? Men ularni cho'chitib qo'ydim shekilli? O'tmishlaridan cho'chishmayaptimi? Bu paraji ayol yuzini emas, sir-asror yuzini to'sib turibdi".

- Opa, o'tmishni so'rayotganimdan cho'chimang. Qaynotangiz boy bo'lganida ham, boringki, bosmachi bo'lganida ham sizlarga zarracha ziyon-zahmat yetmaydi. Men bu gaplarni sizlarni ayblash uchun surishtirayotganim yo'q. Mening vazifam sizning kechmishlaringizni o'rganish emas, qotilni topish. Qotillikning bir ildizi o'sha yillarga borib taqalar balki, deb gumon qilyapmiz. Eringiz bezoriga tasodifan duch kelmagan. U Daydidaraga aldab yoki majburlab olib borilgan.

Ayol xo'rsindi. Bu xo'rsinishda paraji ichidagi vujudning qayg'u-hasratlari zohir bo'ldi. Bu qayg'u-hasrat tilga ko'chadimi,

aytiladimi noma'lum. Odamni vujudga yashiringan qayg'u-hasrat yeydi. Paranchi ichidagi ayol bunga yana qancha chidaydi?

Ko'rgan-kechirganlarini balki o'zi bilan olib ketar?

- Opa, ism-nasabingizni ayting.

- Xadicha... Sharipova.

- Sharipov - eringizning familiyasi, otangizning ismi nima?

- Rahmonqul...

- Eringizning aka-ukalari bormidi?

- Yo'q... - ayolning ovozi titradi.

- Eringiz nimaga oqsardi?

- Tug'ma edi.

Solihov Jahongirning suratini olib Xadichaga uzatdi:

- Bu kishini taniysizmi?

Xadicha jim qoldi. Xo'rsindi. So'ng yig'lamsiragan ovoz bilan:

- Yo'lchivoy, o'g'lim, meni olib ketgin, mazam qochayapti, - dedi.

Solihov savol-javob yozilgan qog'ozga imzo chekdirib oldi-da, ularga ruxsat berdi. "Baribir cho'chishyapti, nimadandir qattiq qo'rqishyapti. Balki... Uchinchi odamni ular bilishar? Agar Sharipov bilan Muhammadrzaev aka-uka bo'lsa bu ayol bilishi kerak edi. Nima uchun suratdagi qaynisini tanimadi? Yo Muhammadrzaev tanimas darajada o'zgarib ketganmi?"

Oqshomda xonaga Ramziddin Ramazonov kirib keldi. Qo'lidagi charm jild orasidan bir varaq qog'oz olib mayorga uzatdi.

- Sharipov familiyasida to'rtta oila o'tgan. Bittasi Siddiq Sharipov. Tug'ilgan yeri Yusufxona qishlog'i. Ikkinchisi Safarqul Sharipov ham o'sha yerdan. Hozir shu qishloqda yashaydi. Uchinchi Sharipov Paxtaoboddan, to'rtinchi Marg'ilondan. Siddiq Sharipovni Safarqul bilsa kerak. Ertaga otlanyapsizmi?

- Ha. Sharipovning o'ldirilishi tasodifiy emasligi aniq. Oilasi ham nimanidir yashiryapti.

- Agar zarur ishingiz bo'lmasa, menga ruxsat bering. Komlev bilan uchrashish uchun Samarqandga jo'nashim kerak.

- Komlev? Tirik ekanmi?

- Tirik ekan. O'n yetti yil o'tiribdi.

- O'n yetti yil?... - Solihov o'rnidan turib, xona bo'ylab yurdi. - O'g'ri bo'lsa o'tgan umriga achinmas edim. Lekin olim odam... O'n yetti yil ichida qancha ish qilardi, a?

Ramazonov "iloj qancha?" deganday yelka qisib qo'ydi-da, mayordan ijozat olib chiqdi.

Mayor Sanjar Solihov Yusufxona qishlog'iga peshinga yaqin yetib keldi. Qishloq tog'ning kungay tomoniga, shunday beliga joylashgan, pastlikda daryo suvi ayqirib oqadi. Bahaybat chinor poyida qaynab yotgan buloq qishloqning jon tomirlari ulangan yuragiga o'xshaydi. Yozda gavjum bo'ladigan bu joyda hozir odam zoti ko'rinmaydi.

Qishloq soveti raisi mayorning maqsadini bilib xayolga toldi.

- Ikki yilcha bo'ldi kelishganiga. Yozda xotin, bola-chaqasini olib, toqqa chiqib ketadi. Qo'y boqadi. Yomonligini sezmaganiman.

O'zi shu qishloqda tug'ilib o'sgan ekan. Men yaxshi bilmayman. Ishqilib shpion emasmi?

Solihov raisning shubhasini eshitib kuldi.

- Shpion kelib-kelib sizning qo'ylaringizni boqadimi? Men u kishidan bir gap so'rayman, xolos.

- Shundan shunga kelgan bo'lsangiz, bu gapingiz anov-manovga o'xshamaydi. Hech eshak minganmisiz?

- Nima edi?

- Safarqul aka hali yozloqdan qaytmagan. O'toviga boraman, desangiz yayov yetolmaysiz. Bir odam qo'shib beraman, boshlab boradi.

- Sharipovning yoshligini kim biladi bu qishloqda?

- Soqi bobo bilishi mumkin. To'qson yilning u yoq-bu yog'idagi gapni so'rayverasiz. Kim qayga borgan, nima degan - xatosiz aytib beradi. Boboning kallasi butun.

Soqi bobonikiga raisning o'zi boshlab bordi. Mayor ixrab yotgan bir choldir-da, deb o'ylagan edi. Olmazorda ketmon chopayotgan qariyani ko'rib, "to'qsondan oshgan chol shumi?" degan savol nazari bilan raisga qaradi.

Soqi bobo ularni ko'rib, ketmonni yerga qo'ydi.

- Ha, rais bolam, kel, omonmisan. Ena-otang omonmi? - dedi u xo'shlashib.

- Bobo, mehmon militsiyadan ekan.

- Melisadanmi? - qariya "ilgari ko'rmaganmanmi?" deganday tikilib qaradi. - Qirq sakkizinchi yildan beri qadam bosmay qo'yuvdilaring, yo'q bo'p ketgansanlar, deb o'ylabman. Ma'murni qirq sakkizinchi yilning ramazonida olib ketishuvdi-da. Asirda bo'lgansan, deb otvorganmisanlar, ja daragi yo'q-ku, boyaqishning.

- Bobo, men u odamni bilmayman. Men boshqa xizmat bilan keldim.

- Xizmatningni qara sening. Tuppa-tuzuk odamni qamaysan, otasan, go'rga tiqasan... Shuni xizmat deb yuribsanmi?

- Soqi bobo, bu odam naqa emas, o'g'ri, kallakesarlarni ushlaydi.

- Bizning qishloqda o'g'ri yo'q, bolam, bekor ovora bo'psan. Yusufxonadan avliyolar o'tgan. Anavini ko'ryapsanmi, hazratim Ali bir ketmon urib olganlar. Keyin buloq bo'yida hordiq chiqarganlar.

Sanjar Solihov chol imo qilib ko'rsatgan tomonga qaradi. Chindan ham tog'ning yarmi ketmonda olinganday tikkasiga kesilgan edi.

- Bobo, Safarqul degan cho'poninglar bor ekan. Shu odam yigirmanchi yillarda Qashqarga o'tib ketgan ekan?

- Safarqulmi? Yigirma to'rtinchi yilda ketgan. Xomroq chiqdi shu bola. Otasi rahmatli ham bo'sh-bayov edi. Yigirmadan oshgan yigit "Qo'ylarimni haydab oborib bersang, yuz tilla beraman", desa ishonib ketaveradimi? Hemirini ham bermabdi. Musofirlikda xor bo'lib, ana, qaytdi yana.

- Kimning qo'yini haydab ketgan?

- O'rozboyvachchanikini. Safarqulga pul zarur edi. Uylanay desa, bir dona butun noni yo'q. Xo'p degan-da boyaqish.

- Safarqul akaning og'a-inilari bormidi?

- Bor edi-yu, turmagan. Og'a-inilari o'lib-o'lib bir o'zi qolgan edi.

- U yoqdan durustroq bo'lib qaytishgandir. Axir qo'sha-qo'sha gilamlar bilan kelishyapti.

- Be, - chol kuldi, - shu Safarqulning peshonasiga buyum bitarkanmi? Podshoga xazinachi bo'lsayam yirtiq chorig'ini sudrab

yuraveradi bu.

- Qashqarda orttirgan tanishlari hech yo'qlab kelishganmi?

- Men ko'rmadim, sen-chi, rais bolam? Ko'rmadingmi? Rais ko'rmagan bo'lsa, men ko'rmagan bo'lsam, kelmagan hisoblanadi-da, bizga ishonaver. Menga qara, buncha surishtirib qolding, Safarqulimiz shpionmasmi mabodo?

Bu gapdan rais kulib yubordi.

- Nega kulasan, nodon! Gaplarini eshityapsanmi buning?

- Shpionmas ekan, bobo, xotirjam bo'ling.

- Xotirjam bo'lmay nima, - chol qo'l siltab qo'ydi. - Bu dunyoning tayini qolmadi. Odam bolasi rizqi bilan birga tug'iladi. Kindik qoni qaerga tomsa - rizqi o'sha yerda. Ota yurtida to'ymagan odam musofirlikda to'yarkanmi! Qorni to'ygani bilan ko'zi ochiq ketadi. Birov seni xafa qilgan bo'lsa yeringni tashlab jo'naysanmi, nodon! Yerda nima gunoh? Yer seni to'ydirsa, ustingni but qilsa. Ha, yer ko'r qilgurlar-e, qochib ketishdi? Qochib nima baraka topdi? Ana, o'sha chorig'ini sudrab qaytdi. - Chol Solihovning ko'nglidagi gaplarni aytayotgan edi, shu sababli indamay quloq soldi. - Bir o'zlari ketishdi, bir qolganlarni quvg'in qilishdi. Yerning tilini biladigan odam borki, har tomonga sargardon bo'ldi. Sen bilib qo'y, rais bolam, kim yerga mehrini berib ishlasa - boy bo'ladi. Qornini silab yotgan odam boy bo'lib qolmaydi. Endi ko'zlarini och, biz ham ana-mana deb turibmiz, bizdan keyin kim eplaydi bu yerni?

- Xo'p, bobo, bizga ruxsat bering, boraylik.

- Atay shuni so'ragani keldinglarmi? - chol Solihovga ajablanib qaradi. - Quruq ketmanglar, mehmon qilay.

Ular qariyaga minnatdorchilik bildirib, izlariga qaytishdi. Raisning xonasida choy ichishgach, bir yigitcha ikkita eshakni yetaklab keldi. Yaydoq eshakka o'zi, to'qim urilganiga Solihov minib, yo'lga tushishdi. Solihov bir-ikki eshak mingan, lekin o'rnashib o'tirishga hali odatlanmagan edi. Eshak yo'rg'alaganda xuddi otilib ketadiganday jilovga yopishardi. Ayniqsa, eshak loyda sirg'anganida uchib ketay derdi.

- Aka, siz xachir minishingiz kerak ekan, - dedi yo'l boshlovchi.

- Nega endi? - deb ajablandi Solihov.

- Oyog'ingiz uzun ekan, yerga tegib qolay deyapti, - deb kuldi yigitcha.

- Shunisi durust, yiqilib tushmayman, - dedi Solihov ham kulib.

Quyosh botib, cho'qqilar qovoq uya boshlagan paytda manzilga yetib borishdi. Uncha katta bo'lmagan ko'l bo'yiga uchta o'tov tikilgan, o'tovdan sal narida toshdan qo'ton qurilgan edi.

- Safarqul aka! - deb chaqirdi yigitcha o'tovga yaqinlashgach.

- Baqirma, ko'rib turibman kelayotganingni.

O'tovdan o'rta bo'yli, yuzi yapaloqroq odam chiqdi.

- Bu akam sizga mehmonlar, so'raydigan gaplari bor ekan, - dedi yigitcha eshakdan tushib.

- Gaplari bo'lsa, bosh ustiga, tun uzun, gaplashaveramiz, - Safarqul shunday deb Solihov bilan so'rashdi. Sanjar Solihov eshakdan tushganidan keyin yo'l azobini his qildi. Beli tortishib, oyoqlari o'ziga bo'ysunmay qoldi.

- Egamqul!

O'tovdan bir qo'lida obdasta, ikkinchisida sochiq ushlagan o'n uch yoshlardagi bola chiqib, mehmonlarga salom berdi. Solihov yuvinib olgach, o'tovga kirishdi.

- Jannatning mana shu bo'lagida bola-chaqa bilan Xudo, deb yotibmiz, - dedi Safarqul, mehmonga lo'lalolish uzatib. - Qornimiz to'q, qulog'imiz tinch. Shunisiga shukr. Yana besh kundan keyin qishloqqa qaytamiz. Qishning nafasi kelib qoldi.

Safarqulning Egamquldan kattaroq uch o'g'li kirib mehmon bilan so'rashib, biroz o'tirib, so'ng chiqib ketishdi. Dastyorlikni Egamqul qildi. To ovqatlanib bo'lishguncha ham Safarqul mehmonning maqsadini so'ramadi. Solihov ham shoshilmadi.

- Xudo to'rt o'g'il berdi menga. Ikkitasini uylantirdim. Qishloqqa qaytsak, Xudo xohlasa uchinchisini uylayman. Xudo bularning rizqini butun qilib berdi, ko'z tegmasin.

- Safarqul aka, aka-ukalar yo'qmi?

- Yolg'izman, inim. Suyanadigan tog'im, maslahat beradigan donishmandim yo'q. Shuning uchun ham sargardon bo'ldim. Menga zarur ekanmi musofirlikda xor bo'lib yurish.

- U tomonda nima ish qildingiz?

- Mening hunarim bitta - qo'y boqaman. Ha, hayron bo'lyapsizmi, u yoqda ham qo'y boqsangiz, buyoqda ham ahvol shu bo'lsa, nimaga ovora bo'lib kelib yuribsiz, demoqchimisiz? E, inim, siz tushunmaysiz, musofirning dardini anglashingiz qiyin. Otamning arvochini chirqiratib ketuvdim, shu gunoh bilan o'tamanmi, devdim, yo'q, Xudo rahm qildi.

- Qashqarda yaqinlaringiz bormidi?

- Kimning qo'yini boqqan bo'lsam, o'sha yaqinim edi.

- Savolga tutayotganimdan ajablanmang, men militsiyadanman.

- Sezib turibman. Harholda, meni tomosha qilgani kelmagansiz. So'raydiganingizni so'rayvering. Gunohim bo'lsa olib ketarsiz.

- Sizni olib ketgani kelganim yo'q, - Solihov shunday deb yon cho'ntagidan Jahongir bilan Siddiq Sharipovlarning suratlarini olib, unga uzatdi. - Shu odamlarni taniysizmi?

Safarqul suratlariga bir-bir nazar tashladi.

- Bu Olamgir aka, bunisini tanimayman.

- Yaxshilab qarang-chi, bir-biriga o'xshamaydimi?

U ikki suratni yonma-yon qo'yib tikildi.

- Ko'zlari o'xshab ketadi. Lekin boshqa-boshqa odam ikkisi.

- Demak, bu odamning ismi Olamgir, - dedi Solihov Jahongirning suratini cho'ntagiga solib, - qaerdan taniysiz?

- Qashqarda xizmatini qilganman.

- Qo'yini boqqanmisiz?

- Qo'yi yo'q edi unda, uyida qarollik qilganman. O'rozboyyachaning nomardligidan kuyib yurganimda shu odam yo'liqdi.

Boshpana berdi. Buning ham boshiga kulfatlar tushgan ekan.

- Qanaqa kulfat?

- Otasini sho'rolar otib tashlagan ekan, ukasi yo'lda qazo qilibdi. So'ng xotinidan ayrilibdi. Olamgir akaning bag'ri keng edi.

Boshqaga uylanmay, ukasining xotiniga o'ylandi. Yo'lda tug'ilgan bolaga otalik qildi.

- Ukasi nimadan o'lgan ekan, aytmovdimi?
- Bular ko'chkiga duch kelishgan. Ukasi besh-olti yigit bilan oldinda ketayotgan ekan, g'afatda qolgan.
- Ismini aytmaganmi?
- Aytgan bo'lsa ham esimda yo'q.
- Siz bu odam bilan birga qaytdingizmi?
- Ha.
- Nima uchun ism-nasibini o'zgartirdi, sizga aytmadimi?
- Aytgan: u qaytish uchun ruxsat ololmay yurgan ekan. "Bu dunyoning qiliqlarini anglash mushkul. Sho'ro hukumati oldida gunohim yo'q. Shunday bo'lsa ham ehtiyot-shart. Sen bilan aka-ukaday edik, aka-ukaday ro'yxatga tirka, birga ketaylik, yaxshiliging yerda qolmaydi", dedi.
- Sizga nima berdi buning evaziga?
- Gilam bermoqchi edi, olmadim. O'zimniki peshonamga bitsin, dedim.
- Olamgir Qirqbeldanmi?
- Ha, o'sha yerdan.
- U yerda qarindoshlari yo'qmi?
- Opalarim qolgan, derdi. Yana bilmadim.
- Yusufxonaga hech keldimi?
- Yo'q, o'sha xayrlashganimiz bo'yi uchrashmadik.
- Qashqarda biron-bir odam bilan yovlashib qolmaganmidi?
- Buni yaxshi bilmayman. Men ulardan nari edim, kam ko'rishardim. Birov bilan yovlashmagandir. Fe'li torroq edi-yu, ammo qo'rqoqligi ham bor edi.
Sanjar Solihov Olamgirning suratini olib cho'ntagiga soldi.
- Inim, men ham sizdan gap so'ray, ijizatmi?
- So'rang.
- Olamgir akani nima uchun surishtirib qoldingiz, tinchlikmi?
- Tinchlik emas-da. Olamgir akangizni o'ldirib ketishibdi.
Safarqul "yanglish eshitmadimmi?" deganday Solihovga qarab qoldi, so'ng pichirlab duo o'qib, yuziga fotiha tortdi-da, "Qazo o'zining yerida quvib yetibdi", deb qo'ydi.
Solihovning iltimosi bilan ko'l bo'yiga chiqishdi. Osmon tiniq. Yulduzlar yuzida dudli xira parda yo'q. Yengil shabadada jimirlayotgan ko'l suvi besh kunlik oy aksini avaylab o'ynaydi. Osmonni zabt etgan yulduzlar, ko'l atrofini sadoqatli soqchilarday o'rab turgan tog'lar o'zlari qaror toptirgan sukutdan mast. O'ziga qandaydir sehnri yashirgan bu sukut Solihovni ham o'ziga bo'ysundirgan. Ko'lga tikilib turgan Solihovga shahardagi ola-g'ovur, yugur-yugurlarning bari bekorchi bo'lib tuyuldi. "Tabiat inson bolasiga shunday ajoyibotlarni, sehnri in'omlarini bersa-yu, noshukr odamlar bulardan ko'z yumib mayda-chuyda narsalarni talashsalar, bir-birlarini botqoqqa botirsalar, oyoqdan chalsalar, azoblasalar, o'ldirsalar... Shu yerning norasmiy xo'jasi mana shu yapaloq yuz cho'ponni birov nazarga ilmaydi. Chunki uyida qo'sha-qo'sha gilami yo'q, ko'mib qo'ygan tillayu pullari yo'q. Buni shaharda odamlarning chaqasiga ko'z tikib o'tirgan gaz suv sotuvchidan tortib, gerdayib yurgan olimgacha mensimaydi. Balki Safarqulning baxti ham shundadir? Uning uchun eng muhimi - ota yurtida yashash. Bezaklaru buyumlar xayoliga kelmaydi. Mana shu ko'l, mana shu tog' Safarqulniki. Qishloqqa yoki shaharga borib shunday desam, meni telbaga chiqarishadi. Lekin shu odamdan boshqasi bu yerga kelib turmaydi. Agar yonimda ming tilla bo'lsayu buni Safarqul bilsa, ko'nglida yomonlik uyg'onmaydi. Chunki u haloliga o'rgangan. Lekin boshqalar bir so'm uchun odam o'ldirishi, bitta amal kursisi uchun odamni badnom qilib yuborishi mumkin. Nega shunday? Biz kimlarga sig'inishimiz kerak?.."
- Izg'irin turdi, sovqotmadingizmi? - dedi Safarqul, uning yoniga kelib.
- Bunaqa ajoyibotni har kuni ko'ravermaymiz. Bir ko'zlarim to'yib olsin, - dedi Solihov.
- Bu ham bir ne'mat. Tog'lar ham, ko'l ham, dovdaraxt, o't-o'lan ham odamga o'xshaydi. Yaxshi gapirib, boshini silasang, marhamatlarini ayamaydi. Noshukrlik bilan oyoqosti qilsang, g'azabga keladi. Inson bolasini shu tabiat boqqanidan keyin, tabiat oldida hamisha qulluq qilib turishi kerak, ma'qulmi, inim?
Solihov "to'g'ri", deb qo'yib, olimlarning "Yovvoyi tabiatni yengamiz!" degan shiorini eshladi. "Kim haq - bu savodsiz cho'ponmi yo miyasi bilimga g'ij-g'ij to'lgan olimmi?" deb o'yladi.
- Safarqul aka, olimlar tabiatni yengish kerak, deyshiyapti.
Safarqul bosh chayqab, ko'l tomon uch-to'rt qadam qo'ydi.
- Beriroq keling, - dedi Solihovga qarab, - mana shu ko'lning naryog'iga o'tkazib bering yoki hov tog'ni yo'ldan oling. Erta-indin qalin qor tushadi, shu qorni yog'dirmang, biz ovora bo'lib qishloqqa borib yurmaylik.
Solihov cho'ponning maqsadini tushunib kulimsiradi.
- Qo'lingizdan kelmaydimi? - dedi Safarqul istehzo ohangida. - Kelmaydi. Xo'sh, qanday yengmoqchisiz? Tabiat sizga nima yomonlik qildi? Nimaga yengmoqchisiz?
- Men olimlarning gapini aytdim, Safarqul aka, - dedi mayor aybdor odamning ovozi.
- Olimlaringizga aytib qo'ying, tuzluqqa tupurishmasin, - Safarqul biroz jim qoldi. So'ng yana tilga kirdi: - Men esimni taniganimdan beri qo'y boqaman. Ota-bobom ham qo'y boqqan. Biz tabiatni yengishni o'ylamaganmiz. Bolalarim ham o'ylamaydi. Bu yerlarda yashaydigan odamlardan bunaqa ahmoqona fikr chiqmaydi.
Safarqul boshqa gapirmadi. Solihov ham uni gapga tutmadi.
Tun o'z hukmida qattiq edi. Yulduzlarning jimirlashi ham, oyning suvdagi aksi ham bu hukmga qat'iy bo'ysinar edi. Yuzaki qaralsa, bu tun ham, barglarning bu shiviri ham, chigirtkalarining chirillashi ham odatdagiday, o'zgarishsiz edi. Tunlar tunlarga o'xshaydi. Zohiran shunday. Botinan esa, odamning kechagi umri bugungisiga o'xshamaganiday, tunlar ham tunlardan farq qiladi, faqat biz buni sezmaymiz. Solihov maylini ana shu betakror tun hukmiga berdi.
Ertalab Safarqul ham yo'l tadorigini ko'rdi.
- Inim, malol kelmasa, meni shaharga ola keting. Olamgir akaning uyini ko'rsatib qo'ysangiz bas. Fotiha o'qib qaytaman. Harholda, tuzlarini ichganman, eshitib turib bormasam gunoh bo'ladi.
Safarqulning bu niyati Solihovga yoqib tushdi. Chunki bu tashrif ko'p sirlar sandig'ini ochishi mumkin edi.

"Aka-uka orasida nima gap o'tgan? Nima uchun Jahongir xorijga ketmagan? Ulurmaganmi, qo'lga tushib qolganmi? Olamgir uning xotinini olib qochganmi? Nima sir bor ularning orasida? Yo'lchivoy voqeadan bexabardir. Lekin onasi biladi, bila turib nimaga yashiradi? Balki opalari bilishar? Ular tirikmikin?"

Safarqulning izidan borayotgan mayor Solihov ana shu savollarga xayolan javob izlardi.

Solihov Safarqul bilan ko'l bo'yida suhbatlashayotganida kapitan Ramziddin Ramazonov poezd vagonining yuqori o'rindig'ida chalqancha yotib Samarqanddagi uchrashuvni, suhbatni o'zicha tahlil qilar edi.

Ular "Abram bulvari" deb nomlangan joyda uchrashdilar. Xiyobonda odam kam. Ahyon-ahyonda qo'zg'ab qoladigan achchiq shamol xazonlar orasidan birnimani izlaganday titib - to'zitadi, hech nima topolmagach, tinchiydi.

Boshiga kepka kiyib olgan, qaddi sal bukilgan, biroq g'ayrat tark etmagan Sergey Komlev o'tirib suhbatlashishga unamadi.

- Azizim, meni afv eting, har bir daqiqam sanoqli mening, - dedi u. - Harholda o'n yetti yilni boy berdim. Mantiqan olib qarasak, siz bilan gaplashmasligim kerak edi. Chunki o'n yetti yilning gunohi siz kabi odamlarning bo'ynida. Lekin men gina saqlamayman, bu birinchi, siz qamamagansiz - bu ikkinchi, zarur ish bilan atayin kelibsiz - bu uchinchi. Zarur ishingizni ayting.

(Ramazonov Komlevning sof o'zbek tilida gaplashishidan lol edi. Muhtaram o'quvchining yodida bo'lsa, Komlev 1922 yilda Jahongir bilan uchrashganida o'zbekchani buzibroq so'zlardi. Oradan yillar o'tib, tarix ilmi bilan shug'ullanish jarayonida u tilni binoyi o'zlashtirib olgandi).

- Siz Jahongir Muhammadrizaeveni bilasizmi?

- Bilaman, u tirikmi?

- Tirik.

- Tirikligi yaxshi, lekin sizning surishtirib qolganingiz chatoq. Nima gap o'zi? Men uni oxirgi marta o'ttiz yettinchi yilda ko'rganman.

- Sizdan keyin u ham ketgan. So'ng partizanlar otryadida bo'lgan. Keyin yana... Xullas, hozir qotillikda ayblanyapti. Ochiqrog'i - o'zi bo'yniga olib turibdi.

Komlev unga qattiq tikildi.

- Bo'lishi mumkin emas! - u shunday deb qo'lini orqasiga qildi-da, tez-tez yurib ketdi. Keyin birdan to'xtab, orqasiga o'girildi. - Men ishonmayman! Bo'lishi mumkin emas! Bir odamni shuncha qiynash mumkinmi? Ayting, insof bormi, sizlarda!

- Sergey Vasilevich, axir...

- Jim bo'ling, iltimos, jim bo'ling. Siz "savolni men beraman", deyshini yaxshi ko'rasiz, ma'zur tuting, azizim, endi savol berish navbati bizga ham yetdi. Shu savolni berish uchun o'n bir yil u yoqda, olti yil bu yoqda ma'dan qazidim. Balki shu savolni berish uchun o'lmay qolgandirman: men o'zimni aytmay, uning aybi nima? Qishlog'iga bировlar o't qo'ydi, jabrini u tortdi. E'tiqodli odam qishlog'iga o't qo'ymaydi, bilib oling. O'ttiz yettinchi yilda men bilan uchrashgani uchun qamabsizlar. Men Temur davri madaniyatini o'rganganim uchun xalqqa dushman ekanman. U-chi? U o'rganishni istamagan edi. Jahongir balki katta olim bo'lardi. Lekin uning hayotda boshqa bir maqsadi bor edi, afsuski, bu maqsadni bировga aytmadi. U shu maqsadining qurboni bo'ldimi yo yo'l topolmay gangib jarga quladimi? Jar yoqasiga o'zi bordimi yo sizlar majburladinglarmi?

- Sergey Vasilevich, u gaplarni menga aytganingiz chakki. Men to'rt yil urushda jang qildim, endi jinoyat qidiruv bo'limidaman. Ahvolingizni tushunib turibman.

- Ahvolimga tushunib bo'psiz! Sizni ayblamayman! Ammo hamkasblaringizda vijdon yo'q. Bironyasi chiqib, tavba qildimi? Mayli, bizga tavba qilishmasin, marhumlar xotirasi oldida tavba qilishsa bo'lardi. Ha, mayli, qo'ying ularni. Mendan nimani istaysiz?

- Yigirma ikkinchi yilda birga o'giranlaringda kimdandir o'ch olishi lozimligini gapirganmi?

- U yerlarda, azizim, o'ch olish haqida emas, tirik qolish haqida gap borardi.

- Akasi haqida gapirmaganmi?

- Akasi?... Nazarimda hech kimi yo'q edi uning. Ha... opalari bo'lgan. Quloq qilingan ekan. Izlab topolmabdi. O'ttiz yettida uchrashganimizda shundan afsusda edi.

- Peshonasidagi yozuvdan xabaringiz bordir?

- Ha, "alqasosu minal haq". Bu "qasos olaman" degani emas, "Qasos Haqdandir" degani. Ya'ni, boshiga bu kunlarni solganlardan Xudoning o'zi qasos oladi, demak. Nima, siz yigirma ikkinchi yildagi alam uchun endi o'ch oldi, deyapsizmi?

- Bo'lishi mumkin emasmi? Pushkinni eslang: so'nggi o'qni otish uchun necha yil payt poyladi?

- O, Pushkinni ham bilasizmi? Azizim, Pushkin bu asarni sizlarga qo'llanma sifatida yozmagan. U san'at asari! Unda tirik odamlar, ularning ruhiyati bor. Sizlar uchun ruhiyat sariq chaqa-ku? Sizlarga dali kerak, guvoh kerak. Uchtagina guvoh...

- Shaxsan men uchun sariq chaqa emas. Qotilning ruhiyatini bilolmasam, jinoyat ildizini ocholmayman. Siz ham bizning ruhiyatimiz bilan hisoblashmayapsiz. Xato qilindi, tan olindi. Lekin jinoyatlar davom etyapti, odamlar o'ldirilyapti. Demak, jamiyat bizning xizmatimizga muhtoj.

- Shundaymi? Lekin, azizim, bu xizmatlaringiz idorangiz gunohlarini yuvib ketolmaydi. Yuz yildan keyin ham bu malomatdan qutulolmaymaysiz.

Ramazonov Komlevga e'tiroz bildira olmadi. "Chindan ham shunday, - deb o'yladi u, - igna bilan topgan-tutgan obro' panshaxa bilan sovurildi. Yana igna bilan obro' to'plash mumkin bo'larmikin?"

- Sergey Vasilevich, men siz bilan bahslashgani kelmoqdim, - dedi kapitan gapni burishga majbur bo'lib.

- Ha, ha, tushunaman. Men savollarga javob berdim shekilli?

- Siz Muhammadrizaeval bilan uchrashishni istamaysizmi?

Bu taklifni Komlev kutmagan edi. Shu sababli darrov javob bermadi.

- Ochig'ini aytсам, Muhammadrizaevalning qotillikni bo'yniga olishi bizda gumon uyg'otgan. Jinoyat ildizi boshqa yoqda bo'lishi kerak.

- Hozir qamoqda o'tiribdimi u?

- Hozir... shifoxonada.

- Yaxshi, boraman. Lekin sizga yordam berish uchun emas. Jahongir uchun boraman. Ertaga ilmiy kengashim bor. Raqiblaringizni yanchib, keyin boraman.

- Raqiblaringiz ham bormi? - dedi Ramazonov hazil ohangida.

- O, siz nima deb o'ylovdingiz, - dedi Komlev bu nimhazilni tushunmay. - Bizni sud oqladi, lekin hamkasblarimiz oqlagani yo'q. O'ttiz yettinchi yilda ilmiy ishingaga qarshi turganlar hali ham qarshi. Olam o'zgarib ketdi, lekin ularning dunyoqarashi

o'zgartirgan. O'zbeklarga hayronman, Men rusman, o'zbeklarga qarab: "Tarixlaring boy", desam ular "Bizga bunday tarix kerakmas", deyishadi. Siz shirin palov pishirib qo'shnilarga ulashsangiz-u, o'zingiz och o'tirsangiz, shunaqasi bo'ladimi? Bo'lar ekan. O'zbekning madaniyat tarixidan butun dunyo bahramand, o'zi esa ko'zlarini yumib, quloqlarini berkitib olgan. Ko'zni ochishga qo'ymaydilar. Ertaga ular bilan olishaman. Umr so'qmog'ini kurash va alam shamollari supuradi. Undan kechib bo'lmaydi.

Ramziddin Ramazonov bu harakatchan odam bilan uzoq suhbat qurgisi kelgan edi, ammo Komlev gapni kalta qildi. Soatiga qarab oldiyu xayrlashib, shoshilganicha ketdi.

Vagonning yuqori o'rindig'ida chalangacha yotgan Ramazonov shu suhbatni eslab, bu odamning donoligiyo irodasiga tan berdi. Mayor Solihov Yusufxonadan, kapitan Ramazonov Samarqanddan yaxshi kayfiyat bilan qaytdilar. Ular bu uchrashuvga qadar zimistonda sham ko'tarib, igna qidirayotgan odam holida edilar. Zimiston sham yorug'ligini yutaman, deydi. Atrofdagi odamlar esa, "igna u yerdamas, bu yerda", deb chalg'itadilar. Bunaqada ignani topishdan butkul umid uzib qo'yish mumkin edi. Shunday xulosa sari burilishda ular qo'lidagi sham yaxshiroq yoritganday bo'ldi.

Sahrodagi yaxshi odat

Jahongirni shifoxonada Shoqol bilan qoldirgan edik. Uning ahvoli nechuk ekan? Devorlariga qadar dori hidi unniqib ketgan bu tor xonada xayoliga nelar keldi?

Poyoni osmonga tutash sahro. Sahroda birgina tirik zot. U - Jahongir. Qumning otashi oyog'ini kuydiradi. Osmonning qoq o'rtasida ilinib olgan quyosh unga qasd qilgan: olovli nafasi bilan kuydirib tashlamoqchi. Tomoqlari qurigan. Oyoqda majol yo'q. Ammo so'nggi kuchini to'plab olg'a yuradi. Yana bir barxan, balki ikki barxanni oshib o'tgach, jonga rohat beruvchi buloqqa yetadi. Buloq atrofi daraxtzor, xuddi Qirqbelga o'xshadi. Qo'ng'iroqlarini jaranglatib karvon o'tadi.

"Hoy, yo'lovchi, yur, biz bilan, joningni qiynama", deydi karvonboshi.

"Mening manzilim boshqa", deydi Jahongir.

"Nima sen Majnunmisan, Laylining hajrida o'rtanyapsanmi? Muhabbat seni shu ko'yga soldimi?" deydi karvonboshi.

"To'g'ri topdingiz, Men Majnunman, maqsadim majnuniman. Men muhabbatga begonaman. Manzilimga muhabbat bilan borib bo'lmaydi".

Karvon ketadi. Boshqasi keladi, yana ketadi. Nihoyat, ikki barxanni oshib o'tadi. Ana - buloq! Ana - jon rohati! Lekin... suv yo'q-ku?

"Sen kechikding. Birov ichib qo'ydi".

Bu - otasining ovozi.

"Ota, qaerdasiz?"

"Suvingni birov ichib qo'ydi, kechikding".

"Otajon, qaerdasiz?"

"Kechikding, bolam".

"Ota!"

Javob yo'q. Buloq ham yo'q, daraxtlar ham... Sahro... Yolg'iz o'zi turibdi. Qo'ng'irog'i jiringlagan karvon ham yo'q... Osmonga ilinib turgan quyosh yamlamay yutaman, deydi.

Jahongirning nafasi qaytib, uyg'ondi. Shoqol yondagi karavotda chordana qurib olgan, xuddi afsungarday unga tikilib o'tiribdi.

- Otangizni sog'inibsiz, paxan, rosa chaqirdingiz. Odamga uyqu bermas ekansiz. Men-ku, kechasi uxlamayman. Olim bolani qiynavordingiz.

- O'zi qani?

- Gum bo'ldi. Tuzalibdi. Endi onasini ko'radi. Ikkalamiz qoldik, paxan. Menam chiqib ketaman bu yerdan. Aniq bilaman, uch yildan ortiq berishmaydi menga. Chiqqanimdan keyin bir ishga sho'ng'iymanu mol-dunyo yig'ib olaman.

- Mol-dunyo shu paytgacha birovga vafo qilgan emas.

- Menga vafo qiladi, hammasini o'ylab qo'rganman.

- Mol-dunyo desangiz yakka-moxov bo'lib qolasiz. Bir boy xastalanib yotsa ham uni yo'qlovchi topilmabdi. Buning sababini donishmanddan so'rasa u: "Odamlar sizdan qarzdor, shunga uyalib kelishmayapti", debdi. Shunda boy "Odamlardan ajratib qo'rgan mol-dunyoga la'natlar bo'lsin", degan ekan.

- Bu o'tgan zamonning gapi, paxan. Hozir do'sting qancha kam bo'lsa, shuncha yaxshi - tinch yashaysan. Sotadiganlar kam bo'ladi.

- Shoqolning "sotadiganlar kam bo'ladi", degan gapi 1933 yilni, Qirqbelni, uyiga xo'jayinlik, qilib turgan Sotvoldini, "Sotti xat yubordi", deb rangi o'chib turgan Daminni Jahongirning yodiga soldi.

- Mudarris Jahongirning tez qaytishidan ajablendi. Bunaqa paytda ayrim odamlar "nima balo uyingdan ilon chiqdimi", deyishadi.

Jahongir mudarrisdan shunga o'xshash savol kutgan edi. Boshqacha sharoit bo'lganida balki mudarris - Nizom qorovul shu qabilda hazilnamo gap qilishi mumkin edi. Biroq, boshpanasi yo'q odamga shunday deysh mehmon tashrifini malol olganday tuyulardi. Nizom qorovul "Eson-omon borib keldingizmi, bo'tam", deb gapni qisqa qildi. Hammasini Jahongirning o'zi aytib berdi: uyidan "ilon chiqqanini" ham, opalarining quloq qilganini ham, Sottining rayonga tushirgan xatini ham aytdi.

Lipillab yonayotgan qora chiroq hujrani arang yoritardi. Jahongirning zimiston yuragiga hozir minglab chiroq yoqilsa ham yoritilmagan bo'lardi. Alamga chulg'angan bu zimiston yurakka faqat dono maslahatgina nur berishi mumkin, mudarris esa bu nurni baxsh etishga shoshilmas edi. U chiroqning eshilib to'lg'onayotgan o'tli tiliga ancha fursat tikilib o'tirdi.

- Yonib turgan sham tepasidagi shiftdan, yonidagi devorlardan nafratlanibdi, - dedi u o'ychan ohangda. - Bular mening yo'limni to'syapti, mavjimni pasaytirayapti deb g'azabga minibdi. Avval shiftni, keyin devorni mahv etishga qasd qilibdi. Bu bilan o'z o'limini chaqiribdi. U nodon bilmabdiki, bu shift, bu devorlar uni o'chirib qo'yishi mumkin bo'lgan shamoldan asraydi. - Mudarris shunday deb yana sukut saqladi. Keyin yengil xo'rsinib, qissadan hissa yasadi: - Ne falokatki, zamonda nodon shamlar ko'paydi. Nodonliklari tufayli o'zlarigina o'chsalar mayliga edi, qancha umr o'tini ham o'chirdilar. Bo'tam, meni aybga buyurmang, sizga qanoat tilashdan o'zga choram yo'q. Bu kunda toptalgan ko'katning ohli qo'shig'ini tinglovchi yurakni qaydan topamiz? Mening zaif ongim sizning qorong'i yo'lingizni yoritishga ojiz. Men o'zimni Ollohning ixtiyoriga berib, bu dunyo g'amlaridan xoli bo'lishni niyat qilganman. Xohish bildirsangiz, men bilan birga yashang.

- Taqsirim, shu so'zlaringizni o'ziyoq men uchun bir dunyo, Xudo umringizni ziyoda qilsin. Men bunda o'tira olmayman.

Opalarimni izlab topay, holidan xabar olay.

- U holda men sizni yolg'izlatmay. Sho'ro idoralarida xizmatda turgan talabalarim bor, ular opalaringizning qaydaligini so'rab-suriştirib berishadi.

- Malol kelmasa, shaharning nomdor zargarlaridan bir-ikkitasini ham bilib bering.

Muxtasar kengash shu bilan yakunlanib, ustoz-shogird Ollohning marhamatlari, karomatlari, mo'jizalaridan suhbatlashib o'tirishdi. Bir hafta umidli xabarni kutish bilan o'tdi. Bu vaqtda Jahongir ikki zargarga uchradi, ishi yurishmadi. Ular peshonasida g'alati yozuvi bor bu odamning taklifini eshitishni ham istashmadi. Uchinchi zargar qirqbellik Muhammadrizo nomini eshitgan ekanmi, bir kunlik mulohazadan so'ng Jahongirning mushkulini oson qildi. Jahongir qo'lga pul tekkan kuniyoq jallobdan bir qo'y olib, madrasa hovlisida so'ydi. Go'sht-yog'ni bo'lib, mudarrisga berdi. U atrofdagi xonadonlarga tarqatib chiqdi. O'zlariga tekkan bir bo'lak go'sht bahonasida shu kun qora qozon qaynadi.

Sho'ro idoralarida ishlayotganlar mudarrislarining iltimosini yerda qoldirishmadi. O'n ikki kun deganda Jahongirning qo'lga bir parcha qog'oz tegdi. Undagi xabarga qaraganda katta opasining oilasi Rostov tomonlarda, kichik opasi esa Bryansk yoqlarda panoh topgan edi.

Jahongir xabarnomani olgan kuniyoq yo'lga otlandi. Mudarris - Nizom qorovulning xayrlashuv chog'i unga aytgan gapi qisqa bo'ldi:

- Yaxshi-yomon gaplarimga rizo bo'ling, bo'tam...

Odam yolg'izlikni ixtiyor qilgani bilan olam aro yakka yashay olmaydi. Bugun ko'ziga yomon ko'ringanlar vaqt o'tishi bilan avliyo tuyulib, ularga intiladi. Jahongir sovuq tutqunlikda yurganida "opalarim boshiga shunday kunlar tushar, men o'z uyimdan quvilarman, deb o'ylamagan edi. Nazarida uning ikki yo'li bor edi: biri - qishloqda yashab, akasining qaytishini kutish. Bu qozonga tosh tashlab, osh pishishini kutishdek bir gap ekanini u anglardi. Akasi tirikmi, omonlik bilan u yoqqa o'tib ketganmi, esonlik bilan qaytadimi, qaytishni istaydimi, yo'qmi - Yaratgangina biladi. Jahongirga ma'lumi shuki, yuragi: kut, keladi, boshqa chorasi yo'q, ota yerning ohanrabosi tortadi, dedi. Ikkinchi yo'li - akasining izidan tog' oshib borish, uni topish va o'sha yerda otasning xunini olish... Jahongir uchinchi yo'l ham mavjud bo'lishi mumkinligini o'ylamagan edi. Hozir-ku, uchinchi yo'lga qarab ketyapti. Hali peshonasida yana qancha yo'l bor - kim biladi? Bu dunyoda umr ko'rish sayd izidan quvib yurgan sayyod hayoti kabi kechsa-chi?

Rostovning cho'lida katta opasining izini topmadi. Biroz qo'pol, ko'zlari qirg'iydek boquvchi kazaklar uning iltimoslariga qo'l siltab qo'ya qolishardi. Sakkiz kun qishloqma-qishloq kezib madori quridi. Bu tomonlarda ochlik arvohinining soyasi uncha sezilmas edi, biroq begonaning bir burda non olishi ham amri-mahol edi. Jahongirning so'nggi ilinj - bir necha xonadonlik xutor - qamish tomli pastak uylarning etagidagi yerto'lada yashovchilarda edi. Kazaklarning aytishicha, u yerda o'zbeklar yashardi. Jahongir boshqa qishloqlarda uch o'zbek oilasini ko'rди, lekin ular qirqbelliklarni uchratishmagan, eshitishmagan edi. So'nggi oila qozoqlar bo'lib chiqdi. Uy egasi, keng yelkali baquvvat qozoq Jahongirning sarguzashtlarini indamay eshitdi.

- Shu yerga yuborishgani aniqmi? - dedi u Jahongir hikoyasini tugatgach.

- Ishonchli odamlar ma'lumot bergan.

- Unda bo'vurlaringdan umidingni uz. Ular yo'lda nobud bo'lib ketishgan. Moliga qo'shib jonini ham olishgan.

Jahongir qozoqning shu xulosasi bilan yana qishloqma-qishloq yurib Rostovga qaytdi-da, poezdga o'tirib Bryansk tomon yo'l oldi. Kichik opasidan xabar topishda uncha qiynalmadi. Cho'l azoblari bu yerda yo'q edi. Uch kun deganda opasining daragi chiqdi. O'rmon etagida joylashgan yog'och uylarning birida yigirma besh-o'ttiz yoshlardagi o'zbek juvonn ko'rib xuddi opasini uchratganday quvondi. Biroq, bu xursandchiligi bulut chokini so'kib bir yuz ko'rsatgan quyosh kabi omonat edi.

- O'tgan bahorda kulfat tushdi boshlariga... kichik o'g'illari o'rmonga o'ynab ketgan ekan. Opangiz, qizlari, pochchangiz izlab kirib qaytib chiqishmadi. Bu yerliklar botqoq yutgan, deyishyapti... Katta o'g'illari raisnikiga ketgan ekan... o'sha voqeadan bo'sh-o'n kun o'tib, mening oldimga keldilar. "Otvorishsa ham uyimga ketaman", deb jo'nadilar... - juvon bu kulfatlarga o'zi aybdorday zo'r-bazo'r gapirib, ko'ziga yosh oldi.

Jahongir yig'lab yubormaslik uchun ko'zini undan olib qochdi. Bostirib kelayotgan qora bulutday turgan o'rmon "yaqinlashgan inson zotini yamlamay yutaman", deyaotganday edi.

Jahongir "dunyoning barcha sitamlari, kulfatlari mening boshimga yog'ilgan", deb o'ylardi. Uy egasi - pahmoq soqolli chol kelgach, fikri o'zgardi. Kulfatu sitamlar boshqalarga ham buyurgan ekan.

Chol Jahongirning kimligini bilgach, o'zini tanishtirdi:

- Andrey Grigorevich, - dedi u qo'l uzatib, - odamlar Grigorich deyishadi, sen ham shunday deyaver. Qarindoshlaringni tanirdim, joylari jannatda bo'lsin, - u shunday deb tokcha pardasini surib uzun bo'yli shisha oldi. - O'tir, ularning ruhini eslaylik, - u bo'zani eslatuvchi qo'lbola aroqni ikki krujkaga quyib, birini Jahongirga uzatdi. - Darvoqe, sen ichmasang kerak, a? Mayli, o'zing bilasan, - Grigorich bir nima deb pichirlab cho'qindi-da, krujkadagini ichib yuborib, kaftini dimog'iga tutdi. - Qarindoshlarningning baxti yo'q ekan. Olyaning ham baxti qaro ekan. Buning eri o'tgan yozda ayiqqa duch kepti. Ikkita bolasi bilan o'tiribdi endi. Qayoqqa boradi? Bu yerdan chiqish mumkinmas...

Jahongir Olya kim ekan, deb taajjublangan edi, keyingi gapdan so'ng o'zbek juvonga qaradi. U labini qimtib, boshini egib o'tirardi. Ichkarida go'dak yig'isi kelib, u irg'ib o'rmidan turdi.

- Olya deganingiz... - deb tussmolladi Jahongir.

- Ha, Olya deganim shu qizim, o'zining oti... - chol eslashga urindi. - Kizimka, otingni yana esimdan chiqardim?

Ichkaridan "Oynisa" degan zaif, titroq ovoz keldi.

- Shu uyda kampirim bilan turaman. Qarindoshlaring daraxt kesib, yarim yerto'la qurib olishgan edi. Olyaning eri ham boshpana quruvdi. U ayiqqa yem bo'lganidan keyin Olyani uyimizga oldik. Bizga ham ovunchuq, ham xizmatimizni qiladi. Bularni boylar deb olib kelishgan edi, boy qiziga o'xshamaydi. Mehnatdan qochmaydi, - chol ikkinchi krujkadagini bu safar cho'qinmay ichib yubordi. - Bizning qishloqdan ham uchta oilani quloq qilishgan. Ikkitasi o'zimizga o'xshagan odamlar edi. Solomonich deganimiz yerga kaftini qo'yib don ekish mumkinmi-yo'qmi, aytib berardi. Hamma bilan baravar mehnat qilib, hammadan ko'p hosil olardi. Aybi shu bo'ldiki, kolxozga kirmadi. Endi sen menga ayt, peshonangdagi yozuvga qaraganda ko'pni ko'rganga o'xshaysan: men imperator a'lo hazratlari davrini ham ko'rdim, Kerenskiy, Lenin davrini ham ko'rdim, lekin baribir tushunmayapman. Imperator Nikolay a'lo hazratlari siyosatchilarni surgun qilardi. Hozirgilaring dehqonlarni surgun qilyapti. Siyosatchi gap sotadi, g'alva ko'taradi, surgun qilsa-qilaversin. Dehqon sho'rlik ularni boqsa, kiyintirsa surgun qilgani nimasi?! Odamlarni qiynashdan maqsadlari nima?

Jahongirning bunday suhbatga hozir xohishi ham, holi ham yo'q edi. Bolasining yig'isi bahona bo'lib, Oynisa kirib ketdi.

Jahongirga ham bir bahona bo'lsa-yu, tashqariga chiqsa, yolg'iz qolsa... Lekin buning iloji yo'q. Chol savolni berib qo'yib, javob kutiyapti.

- Buni o'zlaridan so'rash kerak, men bilmayman.

Chol tabiatan ezma edimi yo badani qizib sergapligi tutdimi, harholda Jahongirni bezor qildi. Kampiri kelib cholga dashnom bermaganida tong otguncha gapirishi mumkin edi.

Jahongirdan "pichanxonada yotasizmi?" deb so'rashganida u opasi yashagan uyni ko'rsatishni so'radi.

Yerdan odam bo'yi barobar ko'tarilib turgan ikkita darchali yarim yerto'la uy qishloq chetida edi. Darchaga ham, eshikka ham taxta qoqib tashlangan ekan. Grigorich taxtalarni sug'urib, ichkariga kirdi-da, sham yoqdi. Zax yerto'lada shamning ham nafasi qaytganday olovli tili jonsiz lipilladi.

- Pichanxonada yotganing ma'qul, bu yerning havosi yaramaydi, - dedi chol. - Men ham yoz bo'ldi, deguncha pichanxonaga chiqib olaman, qishda pech ustida rohat qilaman, yur.

Jahongir qaysarlik qilmay unga ergashdi.

Pichanxona degani - hovli etagidagi pichan g'arami edi. Chol g'aramga qo'yilgan narvondan tepaga chiqib, o'rnashib yotib oldi.

Jahongir uning yoniga cho'zildi. Chol ko'p gapirmay, uyquga ketdi. Jahongirning uyquasi kelmadi. Osmo'ni qoplab olgan yulduzlarga tikilib yotdi.

Osmo'ni xastaning ko'ziga xasta, baxtiyorning ko'ziga go'zal ko'rinadi. Odam xushhol paytida yulduzlar jimiri unga baxt yog'dirayotganday bo'ladi. Sevishganlarga ko'z qisayotganday, imlayotganday tuyuladi. G'amnok odam osmonning bu sehrini his etmaydi. Jahongir osmonga tikilib uning sehrini ilg'amadi. Nazarida osmon unga ming-ming ko'zlarini tikib hayron-lol turardi.

Sovuq o'lkada yulduzlar unga titrab-qaqshayotganday tuyulardi. Hozir ko'zlari yulduzlarda, xayoli esa kechmishda edi. To'y...

kirib kelgan kuyovnavkarlar, hovli o'rtaqidagi gulxan, otasi bilan yig'lab xayrlashayotgan opalari... Otasining duosi... "Ilohim baxtli bo'linglar, uvali-juvali bo'linglar..." Baxtli edilar, uvali-juvali edilar... Duoning kuchi qirqildimi, baxtsizlik darvozalari lang ochildimi? Qamoqqa olib ketishayotgandagi opalarining faryodlari osmon qa'ridan yulqinib chiqib, uning qulog'iga urildi... "Eson-omon diydor ko'rishaylik, ukajon!"

Onalari boshqa edi. Ammo opalari onaday mehribon edilar. Jahongirni bu yerlarga ana shu mehr tortib kelgandi. Odamning xotirasida ko'proq so'nggi uchrashuv, so'nggi eshitilgan so'zlar qoladi. Hozir Jahongirning quloqlari ostida faqat bir nola jaranglaydi: "Eson-omon diydor ko'rishaylik, ukajon!" Diydor... endi qiyomatga qoldi...

Bir necha bo'xcha ortilgan aravalar, poezdlar... Yana aravalar... Biri cho'l qo'yniga qarab oqadi. Biri o'rmonga... Qayoqqa, qanday odamlar huzuriga borayotganini, qaysi gunohlari uchun quvg'in bo'lganlari, endi boshlariga ne kunlar tushishini bilmagan bechoralar... Bir arava talon-taroj qilindi. Kuraklarga pichoqlar sanchildi, bo'g'izlandi. Murdalar quzg'unlar, qashqirlarga tashlab ketildi...

Bu manzara ko'z oldiga kelib. Jahongirning yuragidan bir tomir uzilganday bo'ldi.

Botqoq yutayotgan jiyanlari, opasi, pochchasi ko'z oldiga kelganda go'yo ikkinchi tomir uzildi.

Ota-onasi, ukalaridan ajralib, bu yerlardan bosh olib ketgan jiyani unga yigirma ikkinchi yilni, bekatdagi xarob bolalarni, yig'lagan Komlevni eslatdi. Shunda yuragida yana bir tomir uzildi.

Odam boshiga shunday kulfatlar, ayriliqlar tushsa, chidamay o'lib qolsa kerak, deb o'ylaysiz. Kulfatlar yonida umid turmaganida balki shunday bo'lardi. Har kimni har xil umid ushlab qoladi, uzilgan tomirlarni ulaydi, o'lgan tanaga jon qaytaradi. "Dunyoning menga atalgan g'am-kulfati ado bo'ldi, endi alamlar yiroqlashdi", deb o'ylaydi. Jahongirning nazarida ham shunday edi. "Yaratgan bandasiga bundan ortiq jabr-jafoni ravo ko'rmas", deb fikrlardi.

Bu tun Belorusiyaning ovloq bir qishlog'ida yana bir odam uyg'oq edi. U - Oynisa. Oloviddin boy xorijga o'tib ketayotganida marhamat qilib, qaroli Yigitaliga halol mehnati uchun bir ori q sigirni in'om qilgan edi. Oynisaning o'shandagi barcha duosi boyga atalgan edi. Qishloqdan quvilganidan beri uni qarag'aydi. Boy sigir emas, balo tashlab ketgan ekan. O'sha "qorning yorilgur" sigirni in'om etmaganida, unga yaxshi qarashmaganida, "tug'may o'lgur, tug'ib bermaganida", mol-hollari ko'paymaganida, Yigitali jonini jabborga berib ishlamaganida bu ko'rguliklar yo'q edi.

Erkakning qayg'usi bilan ayolniki bir-biriga o'xshamaydi. Pichan ustida yotgan Jahongir opalari qayg'usida ezilib, Oynisa haqida ham o'ylardi. Eri ayiqqa yem bo'lgan, jasadni emas, burda-burda kiyimlarni yerga ko'mgan bu ayol unga Xadichani eslatadi.

Oynisa eriga aza ochib, ko'zi yoridi. Xadicha-chi? Uning ahvoli nechuk? Ko'zi yoridimi? O'g'il ko'rdimi? Qizmi? Oynisa begona yurtda, begona uyda bolasini bag'riga bosib yotibdi. Xadicha ham begona yurtda, begona uyda... Oynisa yolg'iz. Xadichasi akasining panohida. Oynisa bu yerlardan qachon qaytishini bilmaydi, ruxsat so'rab qilgan arzlari rad etildi. Jahongir Xadichani qachon qaytib kelishini bilmaydi.

Oynisaga Jahongirning qismati qorong'i. Opalaridan ayrilgan bir alamzada ekanigina ma'lum. U Jahongirning kelishidan xursand - har-holda yurtning tirik bir parchasi. Erta-indin u ham ketadi. U yana yolg'iz qoladi...

Tongga yaqin Jahongirning ko'zi ilingan ekan, bolaning jarangdor ovozi qulog'iga chalinib uyg'ondi, ammo darrov ko'zini ochmadi.

- Aya, dadam keldilarmi?

- Yo'q, bolam, dadang emaslar, o'rtog'ing Nurulloning tog'alari.

Jahongir tushlariga kiradigan do'mboq bolachaning, Xadichaning ovozini eshitganday yuragi entikdi. Ko'zini ochdi. Qaddini ko'tarib, pastga qaradi. Oynisa besh yashar bolasining qaddini bukib, yuzini yuvar edi. Jahongirning nigohini sezib, Oynisa ham yuqoriga qarab oldi.

Nonushtadan so'ng Jahongir opasining uyiga qarab ketdi. Buyumlarga birov qo'l ham urmaganiga o'xshaydi. Kiyimlar ham taxlanganicha turibdi. Opasining kamzuli, pochchasining to'ni... Paranchi ham... Opasi shu yerga ham ko'tarib kelibdi-da, paranchisini... Kamzuldan opasining, jiyanlarining hidi keladi. Jiyanlarini suyib erkalaganday kamzulni siladi. Kenja jiyanini ko'rmagan edi. U shu kamzulga yuzini qo'yib erkalangan... Jahongir kamzulni silayotib seskanib ketdi: kamzul qatida qattiq narsalar bor edi. Paypaslab ko'rdi - tangalarga o'xshaydi. "Rahmatli otasi o'z ulushidan qizlariga ham bergan ekan-da..." Jahongir o'g'rilik ustida qo'lga tushganday, nazarida bu uyga atayin shuni izlab kirganday uyaldi. Opasi darchadan "shuni deb kelgan ekansan-da", deb qaraganday bo'ldi.

Eshik oldida sharpa sezilib, Jahongir cho'chib qaradi.

- Narsalari bus-butun, o'zim yig'ishtirib qo'yanman, - dedi Oynisa aybdor ohangda.

"Bilganmikin? - deb o'yladi Jahongir, keyin darhol o'ziga-o'zi javob berdi, - bilgan..."

8 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Qora kunlarga yarar deb olvolgan ekanlar, o'zlariga buyurmabdi, - dedi Jahongir kamzulga imo qilib. - Bularni... siz oling.
- Yo'q olmayman. O'zlariga buyurmagan, menga buyurarmidi. Hazar qilyapti deb o'ylamang, birovning haqidan qo'rqaman.
Oynisa shunday deb iziga qaytdi. Biroz turib, Jahongir ham uydan chiqdi. Chol pichan g'arami oldida chalg'i charxlar edi.
- Djaxanir, - dedi u, - otingni aytish qiyin ekan, osongina Jenya desam xafa bo'lmaysanmi? Jenya, qachon qaytmoqchisan?
Jahongir bu yerlarning odatini, mehmonga shunday savol berilishi mumkinligini bilmas edi. Bu savolni eshitib, "hozir ketishim kerakmi?" deb o'ylab, yelka qisdi.
- Uch-to'rt kun tur, - dedi chol, - qarindoshlarningning ruhi shod bo'ladi. Shu bahonada menga qarashib yuborasan. To'ng'ichim germanlar bilan urushda nom-nishonsiz ketdi, kichigini oqlarmi, qizillarmi, bilmayman, chopib tashlashgan. Shundan beri yolg'izman, suyanadigan tog'im yo'q. Xo'p, desang yur, chalg'i tortishni bilsang, o't o'rishvorasan.
Chol shunday deb charxlab turgan chalg'ini Jahongirga uzatdi. O'zi pichanga sanchib qo'yilganini oldi-da, o'rmon tomon yurdi. O'rmon oralab ko'p yurishmay, Grigorich to'xtadi.
- Qarindoshlaring shu yerda, - dedi u botqoqlikka imo qilib.
Jahongir botqoqlikni endi ko'rishi edi: sassiq ko'lmakka o'xshagan joy, ayrim yerlari quyuq atalaga o'xshaydi, ayrim yerlarini po'panak bosgan.
- Bu botqoq ko'p odamlarni yutgan. Qabriston desang ham bo'ladi. Xohlasang ibodat qilib ol.
Grigorich "xalal bermay", deb nari ketdi. Jahongir tiz cho'kib, tilovat qildi. Yuziga fотиha tortayotgan pallada botqoq biqirlab qaynadi. Uning nazarida opasi, jiyanlari qaytib chiqayotganday tuyulib, qo'rqqanidan yuragi orqasiga tortib ketdi. Anchagacha baqrayib o'tirdi. Chol uning qo'rqqanini sezdimi yo kutish joniga tegdimi, tomoq qirib:
- Jenya, bo'ldi, ketdik, - dedi.
Ular o'rmon oralab yurib, yalanglikka chiqishdi. Tizza bo'yi keladigan o't gullarga belanib, epkinda chayqalib yotibdi.
Jahongir yigirma ikkinchi yildan beri qo'lga chalg'i olmagan edi. Bu qo'llar o'n bir yil cho'kich urishga ko'nikib qolgan ekan, chalg'i dastlab unga bo'ysinmadi. Biron soatlardan so'ng ishi yurishib ketdi.
Yalanglikdagi o'tning yarmini o'rib, oqshomda uyga qaytdilar. Yog'och uy zinasida o'tirgan bola ularni ko'rgach, yuguraymi, boraymi-bormaymi, deb ikkilanib turib qoldi. Ertalab begonasiraganini unutib, bir-ikki qadam qo'ydi. Shunda chol chalg'ini pichanga sanchdi-da, bolaga quchoq ochdi.
- Sashenka, nimaga qarab turibsan, qani, chop!
Bola yugurib, kelib, Grigorichni quchoqlab oldi. Jahongir uning boshini silab, erkalab qo'ydi. U quduqdan chelakda suv tortib yuvimoqchi edi, bola yaqinlashdi.
- Suv quyib beraymi? - dedi burro qilib. Keyin ruxsat kutmay, yog'och cho'michda suv oldi. - Siz Nurini tog'asimisiz? - dedi Jahongirga tik boqib.
- Ha, - dedi Jahongir.
- Nuri endi o'rmonda turadi. Ayasi ham, adasi ham o'sha yerda. Men uni sog'indim. O'ynagani kelmayapti.
Jahongir bolaga nima deb javob berishni bilmay "Oting nima?" deb so'radi.
- Samariddin, ertalab aytuvdim-ku? - dedi bola ajablanib.
Darvoqe... ertalab so'ragan edi-ya...
- Siz Nurilarni olib ketasizmi? - deb so'radi bola.
- Ha, - dedi Jahongir noiloj.
- Dadam o'rmondan kelsalar bizni ham olib ketadilar. Dadam chiqqunlaricha poylasangiz, birga ketardik.
- Xo'p, kutaman.
Bola buni eshitib, cho'michni chelakka tashladiyu bu xushxabarni onasiga yetkazish uchun uyga yugurdi.
Kechki ovqatdan keyin Samariddin Jahongirga yaqinlashib, peshonasiga barmoqchalarini tekkizdi-da:
- Bu nima? - dedi.
- Samarxon, unaqa dema, qoch.
Jahongir qo'yavering, deganday Oynisaga jilmayib qaradi. Keyin:
- Bu shaytonning izi, - dedi-da, bolani tizzasiga o'tqazdi.
- Qanaqa shayton? - dedi bola.
- Muzlarning ichida yashaydi, - dedi Jahongir.
- Oppoq bo'ladimi?
- Ha.
- Unda nimaga izi ko'k?
- Oyog'i siyohga tushib ketgan ekan.
- Siyoh qanaqa?
Bolaning so'roqlari poyonsiz ekanini sezgan Jahongir:
- Burning nimaga puchuq? - deb so'radi.
- Puchuq qanaqa bo'ladi? - deb so'radi bola bo'sh kelmay.
Jahongir kulib yubordi.
- Nima deyapti? - dedi Grigorich qiziqib. Jahongir bolaning gaplarini tarjima qilib bergach, chol ham miriqib kuldi.
- Siz qaerda yotasiz? - deb so'radi Samariddin Jahongirdan.
- Pichan ustida.
- Aya, menam tog'am bilan yotaman.
- Yo'q, Samarxon, yiqilib tushasan.
- Dedul, ayamga skaji, - dedi bola choldan panoh izlab.
- Olya, ruxsat ber, erkaklar ochiq havoda yotishi kerak, - dedi chol.
Samariddin xursandlikdan irg'ishlab, g'aram ustiga birinchi bo'lib chiqib oldi. U biroz osmonga qarab yotdi-da, ko'zi uyquga ilinishi oldidan Jahongirning bo'ynidan quchoqlab oldi. U dadasi bilan shunday yotardi. Jahongir buni fahmladi. Tushlarida ko'radigan do'mboqcha o'ngida paydo bo'lib quchoqlaganday tuyulib, yuragi entiqdi. Bolaning iliq nafasi ko'kragiga urilib, badaniga jon qaytib kirganday bo'ldi. Yuzini bolaning yuziga qo'ydi.
Ertalab uyg'ongan chol ota-boladay achomlashib yotgan Jahongir bilan Samariddinni ko'rib ko'ziga yosh oldi. O'z nabirasiday

bo'lib qolgan bu bolani har quchoqlab erkalaganida, bola har safar bo'yniga osilganida ko'ziga xuddi shunday yosh kelardi. Uni bolalik baxtidan ayirganlarni la'natlardir. Ba'zan zamoni ham qarg'agisi kelardi, ammo bunga tili bormas edi. Harholda shu zamonda yashayapti, bundan battar kunlarni ko'rganda ham qarg'amagan chol zamoni endi la'natlashni shakkoklik, deb bilardi. Jahongir uyg'onib, ko'zini ochdi. Chol mungli boqishini yashirib, jilmayib qo'ydi. Jahongir bolani uyg'otib yubormaslik uchun qimirlamay qo'yaqoldi. Chol tushib ketganidan keyin ham o'rnidan jilmadi.

- Dedul, Samarxon uyg'onmadimi?

- O'g'ling dadasi biln yotganday maza qilib uxlayapti...

Jahongir bu gapni eshitib, Oynisaning ne holga tushganini his qildi: yuragi poralanib ketgandir?..

Samariddin nonushtadan keyin ularga ergashdi. O'rmondan qo'rqib qolgan Oynisa uning borishiga ruxsat etmadi. Buning azobini o'zi tortdi - o'g'li kun bo'yi etagiga yopishganday g'ingshib yuraverdi. Oshxonga kirsa, oshxonaga kiradi, uyga kirsa, uyga...

Oynisaning yuragi qon bo'lib, uni siltab tashlab, qarg'ab yuborishiga bir bahya qoldi. Qarg'ashdan o'zini tutdi, biroq, yig'isini tiya olmadi. Yum-yum yig'ladi. Qishlog'ini eslab oh tortdi, erini yodlab faryod urdi, yetim qolgan bolasini o'ylab nola qildi. Samariddin onasini bu ahvolda ko'p ko'rgan, bu yig'ilarning sababini bilmas, biroq mitti yuragi achishib, o'zini qo'ygani joy topolmay qolardi. Oqshomda erkaklar qaytishganda Samariddin to'g'ri borib o'zini Jahongirning quchog'iga otdi.

- Ha, sotqin, mendan kechdingmi? - dedi chol unga yolg'on po'pisa qilib. Keyin yuzidan avaylabgina chimchilab qo'ydi. - Yurak sezgir bo'ladi. Yurakni aldash mumkinmas... - Grigorich shunday deb nari ketgach, Samariddin Jahongirning qulog'iga shivirladi:

- Ayam yig'ladilar.

- Xafa qilgandirsan-da? - dedi Jahongir qovoq uyub.

- Yo'-o'q, dadamni sog'inganlar.

- Sen-chi?

- Menam sog'indim. Yana sog'insam yig'layman.

- Yig'lama, o'g'il bola yig'lamaydi.

Kun bo'yi onasining izidan qolmagan Samariddin endi Jahongirga bog'landi-qoldi. Oynisa bir-ikki chaqirsa ham o'zini eshitmaganga soldi. Shunda Oynisa najot kutib Grigorichga qaradi:

- Bunaqa o'rganib qolsa, keyin nima qilaman?

Chol "menam shuni o'ylayapman", deganday soqolini silab o'tirdi.

- Balki ketmas... Menga ichini ochgani yo'q, lekin nazarimda, qaerda yashash uning uchun baribirga o'xshaydi. Qishlog'iga qaytsa, surgun qilinishi tayin. Shu yerda qolavergani durustmasmi? Sen, Olenka, u bilan bir gaplashib ko'r.

Bu gapni eshitib, Oynisa bir seskanib tushdi.

- Yo'q, yo'q, - dedi u shoshib. - Ketganlari ma'qul. Erkak odam o'zini xor qilib qo'ymaydi.

- E, kizimka, kizimka, odamlar baxtning orqasidan quvib yurishadi. Sen esa, og'zingni ochib o'tiribsan.

Oynisa cholga javob qaytarmadi. "Baxt faqat shu erkakning qolish yo qolmasligida emas, ikki bebaxtning bir-biriga suyanishi bilan olam guliston bo'lib qolmaydi. Men bevaman. Uning boshi ochiqqa o'xshaydi. Peshonamdagi bu kulfatlar ozmi menga, yana bir gunohga ro'para bo'lsam, nima qilaman? O'g'lim ota mehridan bebahra o'ssa-o'ssin, men otasining arvochini chirqiratmasam bas", degani bilan chol tushunarmidi?

Bolaning tobora bog'lanib borayotganini Jahongir his qilardi, o'zi ketgach, uning ichikib qolishini ham bilardi. Shu sababli daladan qaytishi bilan opasining uyiga kirib ketardi. Bola quchoqlab olganida ham me'yordan ortiq erkalashdan o'zini tiyardi. Oradan bir hafta o'tgach, Jahongir yo'lga otlandi. Uning bir ko'ngli shu yerda qolish edi. Opasi, jiyani, pochchasining uyi, izlarini tashlab ketgisi yo'q edi. Ammo bir ko'ngli ota yurtida: balki akasi, xotini qaytishgandir, balki katta jiyani darbadarlikda yura-yura qishlog'iga yetgandir?

Qaytadigan kuni Jahongir opasining nimchasini Oynisaga uzatdi. Ammo u olishdan bosh tortdi.

- Sizda omonat tursin, balki jiyanim shu yerga qaytar. Balki o'zim xabar olgani kelarman, - dedi Jahongir. Oynisa biroz mulohaza qilib turgach, nimchani oldi.

Jahongir shaharga qaytgach, mudarris - Nizom qorovulning holidan xabar olib, qishlog'iga shoshildi. Nazarida jiyani qishloqqa qaytib, Sotti - Sotvoldining qahriga duch keladiganday edi.

Qirqbelga oqshom oralaganda yetib keldi. To'g'ri Daminnikiga borib, jiyani surishtirdi. Keyin boshidan o'tganlarni so'zlab berdi. Tunni shu yerda o'tkazib, saharda qabristonga bordi.

Atrof sokin. Borliq quyoshning ko'tarilishini kutib, titrab turardi. Jahongir tilovat qilib bo'lgach, ko'rgan-kechirganlarini xayolan so'zlab berdi. Nazarida uning alamlilik hikoyasini barcha marhumlar jim tinglashardi.

"Zab vaqtida o'lgan ekanmizmi, a?" derdi biri.

"Vaqtida o'lish ham Ollohning karami", deydi boshqasi.

"Shu kulfatlarni bizning boshimizga solmagani uchun shukur", deydi uchinchisi.

"Farzandlarimizning g'amini ko'rsatmaganing uchun shukur, deydi to'rtinchisi. - Lekin jigargo'shalarimizni bizdan keyin kulfatlarga duchor qil, demagan edik-ku?.."

"Bolamning boshiga ofat yog'dirguncha, meni do'zaxda kuydursang bo'lmasmidi?!"

Jahongir tanidi bu nidoni, u - onasining ovozi.

"Kambag'alga muruvvat qil, deding, muruvvat qildim. Hasad qilma, deding, hasad qilmadim. Umr bo'yi chizgan chizig'ingdan chiqmadim. Faqatgina senga muhabbat qo'ydim va shu muhabbatim bilan qabrga tushdim, biloxir vaslingga yetmoqni niyat qildim. Umrin bino bo'lib men sendan biron nima ta'ma qilmaganman. Yolg'iz bir o'tinchim - bolalarimning insofini va iymonini ber, azoblarga giriftor qilma, deb ertayu kech yobordim. Iltijolarimni ne uchun qabul etmading. Gunoh mendami yo bolalarimdami?" Bu - otasining ovozi.

"Dadajon, nolangizni eshityapman. Menga ham bir gap ayting".

"Opalaringni yolg'iz tashlab keldingmi, o'g'lim?"

"Ilojim qancha edi?"

Javob o'rniga xo'rsinish eshitildi. So'ng... borliq titroqdan qolib, uyg'ona boshladi. Uzum donasining qoq o'rtasida, sharbat ichida urug'lar joylashgani kabi Jahongir yuragining qoq markazida zardob to'plangan edi. Uzum donasidan urug'ni chiqarish oson, lekin yurakdan zardobni qanday sitib chiqarish mumkin?

Jahongir yurakdagi shu zardob bilan shaharga qaytdi. Tanish zargar bu safar ham hojatini chiqargach, mudarris - Nizom qorovul

hujrasida bir kecha tunab, yana poezdga o'tirdi.

Uning Bryanskka yo'l olishiga qabristondagi g'oyibona suhbat sabab desak, mubolag'a bo'ladi. Jahongir Oynisaga nimchani berib, hovlida Samariddinni dast ko'tarib o'pib, yerga qo'yganida nimanidir yo'qotganday tuyuldi. Qishloqdan uzoqlashgani sayin yuragi orziqaverdi. Jigarlarini tashlab ketayotgani uchun shundaymi yo tushidagi do'mboqchani o'ngida topganigami - o'zi aniq bilmas edi. Qishlog'iga sig'magan odamni darbadarlik kutardi. Qaydan qo'nim topish - darbadar uchun farqsiz. Shaharda mudarris bilan hamsuhbat bo'lib qancha yashashi mumkin? Sottiga o'xshaganlar duch kelsa, boshini qay devorga uradi?

Jahongir poezdda keta turib shularni o'ylardi. "Dadam rahmatli "Bu yerda ham bir burda nonga qorning to'yadi xorijda ikki kosa yeyolmaysan", devdilar. Bir kosa ovqatni qishloqda xotirjam yeyish nasib etmadi-ku? Akam qochib to'g'ri qildilarmi?

Qochmaganlarida baribir quvg'in bo'larkanlar-ku?" Shu ongacha Jahongir akasini xorijga o'tgani uchun faqat la'natlardi. O'zi qishlog'idan uzoqlashgani sayin akasiga nisbatan alanga olgan g'azab gulxanining avji biroz pasaydi "Qochish boshqa, bu - xoinlik, majbur bo'lish - boshqa", degan fikr bu gulxanning butunlay o'chishiga yo'l bermas edi.

Poezd olg'a intilgani sayin havoning tafti qirqilib boraverdi. Jahongir bu safar manzilga yetishda ancha qiynaldi. Kunda, kun ora yog'adigan yomg'ir yo'llarning atalasini chiqarib yuborgan, saf tortgancha nima qilishini bilmay turgan adl daraxtlar orasida pistirmada yotgan izg'irinli shamol qo'qqis hujum qilib yupun kiyingan Jahongirning badaniga igna bo'lib sanchilardi.

Jahongirni birinchi bo'lib Samariddin ko'rdi. Onasining ro'moliga o'ralib zinapoyada turgan bola, aftidan, uni har kuni kutar edi. Ishonchlari, umidlari aldanmagan bolaning quvonchlarini bir ko'rsangiz edi! Samariddin Jahongirning bo'ynidan mahkam quchib oldi. Jahongir "Xayriyat, meni ham intiq kutadigan, qarshilaydigan tirik jon bor ekan", deb Yaratganga shukrlar qildi.

Dalada ish qolmagan, dehqonlarga issiq uyda yotishdan bo'lak yumush yo'q edi. Grigorich "shu yerda qishlaydigan bo'lsang o'tin tayyorla", degach, o'rmonga borib o'tin kesdi. Bir kuni chol barvaqt chiqib ketib, kun peshindan oqqanda qaytdi. Kampiri uzatgan choyni likopchaga quyib xo'rillatib ichdi.

- Uchrashdingmi? - deb so'radi kampir betoqat bo'lib.

- Uchrashdim, - dedi chol.

- Nima dedi?

- Nima derdi, Grigorich nima desa, shu bo'ladi-da, - chol bu gapni mag'rur bir ohangda aytdi. Choyini ichib bo'lgach, Jahongirga qaradi: - Jenya, men rais bilan gaplashdim. Sen Grigorich oilasining a'zosi sifatida kolxozda ishlaysan. Cho'chqa boqish qo'lingdan keladimi?

- Grigorich, qo'limdan kelmaydi. Meni bunaqa ishga ro'para qilmang.

- Boshqa ish yo'q kolxozda. Molga qaraydigan odam tayin. Cho'chqaboqarga yordamchi kerak. Bilaman, cho'chqani harom deysan. Lekin sen cho'chqa go'shtini yemaysan-ku, ovqat berasan, tagini tozalaysan, vassalom! Ishlab turmasang bo'lmaydi.

Jahongir chindan ham noiloj edi. U pastak bostirmada, sassig'i bir chaqirim nariga yetib boradigan cho'chqaxonada ishlashga majbur bo'ldi. Bir hafta mobaynida rais ikki marta kelib, cho'chqaboqar bilan gaplashib ketdi. Aftidan, noma'lum odamga cho'chqalarni topshirishga topshirib qo'yib, ko'ngli tinchimayotgan edi.

Jahongir bir kuni ishga o'tlanayotganida eshik qattiq taqilldi. Eshikni ochmoqchi bo'lib yugurgan Samariddin yarim yo'lda to'xtadi. Xonaga uzun shinel kiyib, yoniga to'pponcha taqqan malla odam kirib keldi. Uni ko'rib Oynisaning esxonasi chiqib ketdi.

Kenjasini bag'riga mahkam bosib oldi.

- Muhammadrzaev kim? - dedi militsioner qo'pollik bilan.

- Men, - dedi Jahongir.

- Hujjatlaringizni ko'rsating!

Militsioner xona o'rtasida tik turganicha hujjatlarni ko'zdan kechirdi.

- Ishlayapsanmi?

- Ishlayapman.

- Yaxshi, ishlayver. Bu yerdan bizning ruxsatimizsiz bir qadam ham jilmaysan.

- Men bu yerga o'z xohishim bilan keldim. Men quloq qilinmaganman.

- Men bitta gapni ikki marta qaytarmayman. Grigorich, mehmoningga ko'z-quloq bo'lib tur. Sen ham javobgarsan.

- Hech qayoqqa ketmaydi, xotirjam bo'l, - dedi chol, - mabodo tomog'ingni ho'llab olmaysanmi?

- Quy, Grigorich, sovuqning zahrini oladi.

U bir krujka qo'lbola aroqni ichib olib, indamay chiqib ketdi.

Kunlar o'taverdi. Qish bu qishloqda ham hukmini o'tkaza boshladi. Raisning tekshiruvchi kamaydi, militsionerning esa dam-badam kirib hujjat tekshirish bahonasida Grigorich quyib bergan aroqqa nafsini qondirib ketishi odat tusiga kirdi. Samariddin Jahongirning ishdan qaytishini kutadi. Jahongir ovqatlanib olgach, ikkovi tashqariga chiqadi. Samariddin chol yasab bergan qo'pol chanaga o'tiradi. Jahongir otga o'xshab pishqirib uni uchiradi. U har pishqirganida, kishnaganida bola qiyqirib kuladi. Oynisa ularning o'yiniga derazadan boqib turadi. Jahongir uning nigohini tuyadi, shu sababli uy tomonga qaramaydi. So'ng Jahongir opasining yarim yerto'lasiga kiradi, boshqa vaqt shu yerto'lada umr o'tkazadi. Samariddin unga ovunchoq, ba'zan ishlayotganida ham bolani qo'msab qoladi.

Bir kuni chol o'rmondan bo'y barobar archa kesib kelib uy o'rtasiga o'rnatdi.

- Bizning bayramimiz, - deb tushuntirdi u Jahongirga, - payg'ambarimiz tug'ilgan kun.

Jahongir bu bayramni bilardi. O'sha muzliklar orasida nasroniylar gapirishardi. Ma'muriyat esa bayram qilishga yo'l bermasdi.

Chol bilan kampir dasturxon tuzab bo'lgach, uy burchagidagi Iso Masih surati oldida tiz cho'kib, uzoq ibodat qilishdi. So'ng chol-kampir bir necha qultumdan ichishib, o'pishishdi.

Ovqat mahali chol-kampir bir-biri bilan ko'z urishtirib olishdi. Jahongir buni sezdi. Ammo ularning maqsadini anglamadi. Bir mahal cholning o'zi yorildi:

- Jenya, bir taklifimiz bor. Sasha senga juda o'rganib qoldi. Hatto otasini ham unutganga o'xshaydi. Men bilan ishi yo'q, sening qaytishingni poylaydi. Birga bo'lib qo'ya qolganlaring durustmidi?

Bu gapni eshitib Oynisa turib ketdi. "Voy sho'rim", deb narigi xonaga qarab yurdi.

- Olya, o'tir, - dedi chol buyruq ohangida.

Oynisa qaytib, omonatgina o'tirib, boshini egib oldi.

- Jenya, sen erkaksan, gapir.

Jahongir oxir-oqibat shunay gap chiqishini bilardi. Xushro'ygina, chaqqongina bu juvon har qanday erning qorong'i yuragiga

chiroq yoqishi mumkin edi. Jahongir ba'zan bu haqda ham o'ylardi. Ammo uni bir o'y ushlab turardi: u boshiga yana ne kunlar tushishini bilmas edi. Bu jamiyatning qora ro'yxatiga tushib qolgan odamni aroq ichgani kiruvchi militsioner istagan paytida qo'lga kishan urib olib ketishi mumkin edi. Buning uchun ortiqcha aytilgan bir so'z yo yo'qolgan bittagina cho'chqa bolasi kifoya. Jahongir bularni sezib, o'zini hamisha qilko'prik ustidagi omonat odamday his qilardi. Bugun shu juvonga baxt beraman, deb uni ajdaho komiga itarib yuborishni istamas edi. Jahongir hozir bu gaplarni chol-kampirga, eng muhimi Oynisaga aytib tushuntira olmas edi. Shu sababli o'ylab qo'ygan boshqa fikrini o'rtaga soldi:

- Grigorich, Oynisani dastlab ko'rganimda singlim bo'ladi, deb o'ylaganman. Siz aytganday ish yuritishimiz mumkin emas, meni gunohga qo'ymang. Oynisa menga singil, bolalari jiyan. Samarxon meni tog'a deydi, shunday deyaversin. Oynisa ko'nsalar... men aka bo'lay... - Jahongir shunday deb dsturxondagi bir bo'lak nonni ikkiga bo'lib, bir bo'lagini Oynisaga uzatdi. Oynisa unga qaramagan holda nonni olib, bir uchini sindirib og'ziga soldi. Qolgan bo'lagini bolasiga uzatdi.

- Non yemayman, - dedi Samariddin o'jarlik bilan.

- Yemasang tog'ang xafa bo'ladilar, - dedi Oynisa.

Bola "shundaymi?" deganday Jahongirga qaradi. Jahongir jilmayib qo'yib, o'zining ulushini olgach, Samariddin ham nonni og'ziga solib, apil-tapil chaynay ketdi.

- Bu ishing ham ma'qul, - dedi chol. Kampir esa "atang", deganday bosh chayqab qo'ydi.

Ular shu zaylda aka-singil tutinishgani bilan o'zaro kam gaplashishardi. Ayniqsa, yolg'iz qolishdan qo'rqishardi. Qasam ichishgan bo'lsa-da, harholda orada shayton bor...

Bu o'lkalarga bir umr hokimman, deb qalingina qor tashlagan qish bahorning taftiga dosh berolmay chekindi. Shunchaki chekinmadi, balki hali yana qaytaman, kuningni ko'rsataman, degan dag'dag'a bo'ronlari bilan ketdi. Chindan ham oradan oylar o'tib qaytdi. To's-to'polon bilan emas, ayyorlik ishlatib kirib keldi: tunda hamma yoqni oppoq qor bilan egallab oldi...

Jahongir o'rmon etagida shu zaylda yana uchta qishni ko'rdi.

Ikki uchrashuv

Yusufxonadan yo'lga chiqqan Safarqul Xadicha bilan ko'rishganida nimalar der ekan? Haqiqatni bilgan Yo'lchivoy qay ahvolga tushadi? Komlevning Jahongir bilan uchrashuvi qay holda kechadi? Endi so'z shu haqda.

Darvozani ochgan Yo'lchivoy Sanjar Solihovning yonida Safarqulni ko'rib, rangi quv o'chdi. Mehmonlarga "kelinglar", deyishga ham tili aylanmadi.

- Safarqul aka yangi uylaringni bilmas ekanlar, boshlab keldim, - dedi Solihov undagi o'zgarishni sezmaganday.

Safarqul ostonaga hatlab yo'lakka o'tdi-da, hanuz nest bo'lib turgan Yo'lchivoyni bag'riga bosdi. "Bandalik ekan, inim, dadangizni berib qo'yibsiz", degandan keyingina Yo'lchivoy esini yig'ishtirib olib, "Ollohning irodasi", deyishga kuch topdi.

Solihov ichkari kirmadi. Yo'lchivoyning savol nazariga sirli jilmayib: "Ertaga soat o'n birda onangiz bilan birga boring, kutaman", dedi.

Mayor Solihov bugungi uchrashuvdan mamnun edi. U marhumning uyida nima gaplar bo'lishini taxminan bilardi. Ertagi uchrashuvda ko'p tugunlar yechilishiga amin edi.

Idorada esa uni kapitan Ramziddin Ramazonov kutardi. Komlevning erta-indin tashrif buyurishini bilib, Solihov iyagini silab o'ylandi.

- Ularni qaerda uchrashiramiz, turmaning shifoxonasidami?

- Yana qaerda uchrashishlari mumkin? - dedi kapitan Solihovning maqsadini anglamay.

- Men Muhammadrzaevni hibsdan ozod qilmoqchiman, - dedi mayor, - qotillikka uning daxli yo'q, bu - bir, marhum uning akasi ekani aniqlandi, bu - ikki, qotilni yo Muhammadrzaev biladi, yo marhumning oilasi. Muhammadrzaevni hibsdan tutib turishimiz samara bermaydi, bu - uch. Qotilning iziga tushish uchun Muhammadrzaevni ozod qo'yishimiz shart. Agar u qotilni bilsa, albatta uchrashadi.

- Qotil uchrashishni istamasa-chi?

- Muhammadrzaevning atrofidagi odamlar bilan qiziqib ko'ramiz. Gumoningiz to'g'ri chiqsa, uchrashishdan bo'yin tovlaganlar orasidan qidirish kerak bo'ladi.

- Komlevning bu ishimizda ko'magi tegishiga ishonasizmi? - deb so'radi kapitan. - Muhammadrzaev qamoqda ham, undan keyin ham akasi haqida gapirmagan ekan.

- Gapirgan bo'lsa ham Komlev unutmaganidir?

- Yo'q, cholning xotirasi o'tkarga o'xshaydi.

- U holda... akasi haqida gapirmagani g'alati emasmi? Nima uchun gapirmagan? Hatto "akam chet elga o'tib ketgan" demaganmi, a? Menimcha, bunda bir sir bor. U sirni Daydidarada yechishi lozim bo'lgan.

- Oilasiga oid sir, deb o'ylasizmi?

- Yo'q Muhammadrzaev xotini, o'g'li taqdirini bilmagan. Yuzma-yuz uchrashuvda Yo'lchivoy Siddiqov farzandlaridan birining ismini "Jahongir" leganidan keyin u hushidan ketdi. Yo'lchivoy akasining emas, o'zining pushtikamari ekanini yurakdan his qilib yurgan. "Bir o'g'limning ismi Jahongir", deyilgach, gumon haqiqatga aylanib, bu yangilikni yuragi ko'tara olmagan. Oilasi taqdirini oldindan bilganida Daydidara voqeasi yuz bermasligi mumkin edi.

- Akasi qishloqqa o't qo'yib, xotinini olib qochgan bo'lsa-chi?

- Menda ham shunday gumon bor, - dedi Solihov. - "Alqasosu minal Haq" bekorga yozilmagan peshonasiga. Lekin u bor haqiqatni aytmaydi. Akasi mal'unlarning mal'uni bo'lgan taqdirda ham, marhumni endi yomon, demas. Balki Komlev bilan uchrashsa, xotiralari insofga keltirib, ko'nglini yumshatar, keyin dardini aytar?

Ramazonov bu gapni eshitib, miyig'ida kuldi.

- Bu bechoraning hayotida eslab, ko'nglini yumshatadigan voqea bo'lganmikin?

- Bo'lmagan, deb o'ylaysizmi? Har qanday fojiali damda ham odamning ko'nglida chiroq o'rnida yoqiluvchi yaxshi bir gap, voqea mavjud bo'ladi. Siz urushda yurib, faqat oh-vohni, nolalarni tinglaganmisiz? Odam kulgisini eshitmaganmisiz?

Kapitan Ramazonov "Odamlarning fe'li har xil bo'ladi", deb yelka qisib qo'ydi.

Daydiradagi qotillik sabablarini o'rganayotgan bu ikki odam sirlar tuguni ustida bosh qotirishayotganda marhum Siddiq Sharipov - Olamgirning xonadonida ko'ngillarni poralovchi voqea sodir bo'lgan edi.

Safarqul uyga kirib fотиha o'qigach, Xadicha ostonaga kelib, yuzini ro'moli bilan yarim yopgan holda so'rashdi. Safarqul

"Olohning irodasi" haqida gapirib, ta'ziya bildirdi.

Yo'lchivoy "Bu milisa bilan qaydan tanishdingiz?" degisi kelardi-yu, mezbonlik burchi mehmonni bu tarzda so'roqqa tutishdan to'xtatib turardi. Safarqul shunday savol berilishini yo'lga otlangandayoq bilgandi. Shu sababli Yo'lchivoyning qarashidagi savol alomatini darrov sezdi.

- Yo'lchivoy, inim, - dedi u ta'ziyaga oid gap-so'zlarga yakun yasagach, - bu odam bilan birga kelganimdan ranjimang.

Uylaringizni bilmas edim. Bu odam meni izlab Yusufxonaga boribdilar, yozloqqa ham chiqdilar. Bir kecha o'tovimda tunadilar.

Sizlarni surishtirdilar. Yolg'onga o'rganmaganman, rostini aytdim.

- Nimani aytdingiz? - dedi Yo'lchivoy dag'alroq ohangda.

- Rahmatli Olamgir akaning Qirqbeldan ekanliklarini, boshlariga tushgan kulfatlarni, keyin... aka-uka tutinib yurtga

qaytganlarini... Himmatlarini ham aytdim. Ukalarining xotinlarini panohlariga olganlarini ham...

- Nima? - Bu gapni eshitib, Yo'lchivoy o'rnidan turib ketayozdi.

- Bilmasmidingiz? - Safarqul ayb ustida qo'lga tushgan o'g'ridek bo'ynini qisdi. Bu haqiqatning Yo'lchivoydan sir tutilishini u bilmas edi. U Olamgirning Xadichani nikohiga olganidan xabardor, so'ng bu oiladan ancha yil uzoqlashib ularning taomiliyu sirlaridan begona bo'lib ketgandi.

- Yo'lchivoy!

Onasining ovozini eshitib, Yo'lchivoy o'rnidan qo'zg'aldi. Xadicha ostonadan chekinib, devorga behol suyanib turardi.

- Yo'lchivoy, o'g'lim, qo'y, surishtirma...

Onasining ovozdagi zaif titroq Yo'lchivoyning yuragiga ko'chdi. U onasini ichkari uyga kuzatib, o'zi mehmonxonaga qaytdi.

- Yo'lchivoy, inim, men omingunohidan o'ting. Ko'ngil so'rayman, deb ko'ngillaringizni vayron qildim. Xudo shohid, sizlarga

yomonlik istamagan edim. Men dadangizning tuzini totgan edim, rozi bo'linglar, - Safarqul shunday deb fotihaga qo'l ochdi.

Yo'lchivoy uning ketishiga monelik qilmadi. Ko'chaga qadar kuzatib chiqib, xayrlashar chog'i mehmonning yuragini zada qilmaslik uchun shunday dedi:

- Safarqul aka, biz sizdan domangir emasmiz. Bolalaringizning rohatini ko'ring. Gunohlarimizni Olohning o'zi kechiradi.

Mahshargohda yorug' yuz bilan ko'rishishni nasib etsin.

- Inshoalloh...

Safarqul bu xonadonga kulfat tufayli yaqinlashgan edi, kulfat tufayli butunlay uzildi.

Yo'lchivoy darvozani tamlab, iziga qaytdi-yu, hovli o'rtasiga kelganda to'xtab qoldi. U hozir yo'lini yo'qotib qo'ygan yo'lovchi kepatasiga tushgandi.

Xadicha o'g'lining to'xtab qolganini ko'rdi. Yoniga chaqirmoqchi bo'ldi, ammo jur'at qilolmadi. Farzandini bir necha soat ko'rmasa

yuragi orziqadigan ona ayni choqda u bilan yuzma-yuz kelishdan qo'rqdi. U o'g'lining ko'ziga qarashdan, savollariga javob

berishdan qo'rqdi. Uning uchun eng dahshatlisi, mudhishi - haqiqatning ochilishi edi. Bundan necha yillar oldin Azroil unga

ro'para kelib: "Boshingga shunday kun tushadi, o'sha damgacha yashayverasanmi yo omonatingni topshirasanmi", desa, "Ko'z

qorachig'im, o'g'limning baxtini ko'rayin, bolamning bolalarini ko'rayin", deb niyat qilmay, shubhasiz "Jonimni olaqol", derdi.

Hozir ham tayyor edi jon berishga. Ammo qani o'sha Azroil, qani jon o'g'risi?! Asta bostirib kelmay, shartta kirib ola qolmaydimi Olohning omonatini! Bu mushtiparni navbatdagi qiynoqdan ozod qilmaydimi? Xonadon xojasini Daydidaraga haydab borguncha, shu jabrdiyda jonni bu dunyo azoblaridan qutqarmaydimi?

Yo'lchivoy onasining o'limga rozi turganidan bexabar. U ham shu choqda onasiga ro'baro' kelishni istamaydi. Yuragi tuzoqdagi qushmisol potirlaydi. Safarqulning gapi dam uzoqdan eshilib, dam qulog'i ostida jaranglab, vujudini ikkiga ajratib yuborguday bo'ladi. Shu topgacha kulfat nima, g'am nima, nochorlik nima, och yashash, yupun yashash nima - bilmagan yigit avval suyanadigan tog'idan ajrab, endi sinoatlar chohiga tushib qolgan edi.

Erining hovli o'rtasida to'xtab qolganini ko'rgan Nozima qoziqdagi to'nni olib, shoshilganicha tashqariga chiqdi. Yo'lchivoy to'n ko'tarib kelayotgan xotiniga ko'zi tushib, xayolini jamladi. Xotining "Nima bo'ldi, dadasi?" degan savolini javobsiz qoldirib, onasi o'tirgan uyga qarab yurdi.

Xadicha o'g'lini "jonimni qiynama, bolam", degan ma'noni anglatuvchi iztirobli qarash bilan qarshi oldi. Yo'lchivoy ichkari kirib, derazaga orqa qilib o'tirdi. Onasiga qarashga botinmadi, so'z boshlashga ham jur'at etmadi. Ayni paytda indamay o'tira olmas edi. Shu bois:

- Safarqul aka ketdilar, - dedi past ovozda, - xijolat bo'luvdilar, biz sizdan domangir emasmiz, dedim.

- Yaxshi aytibsan, u bechorada gunoh yo'q.

Ona-bola bir-biriga aytadigan boshqa gapi yo'qday, jim qolishdi. Ona o'g'lidan bir savol kutardi, nazarida bu savol qiyomatni boshlab berishi lozim edi. O'g'il esa beriladigan savol onasining qalbini poralashi mumkinligini bilib, shu istihola bilan o'tirardi. Uzoq sukut saqlash joiz emas, Yo'lchivoy nimadir deyishga majburiyat sezdi:

- Safarqul aka bilan anavi milisa ham keluvdi, - dedi u.

- Nimaga kelibdi?

- Ertaga borishimiz kerak ekan.

- Yo'q, jon bolam, meni olib borma o'sha yerga!

- Bormasak... milisa yuborib, zo'rlab olib ketadi.

- Voy xudoyim, bu ko'rguliklaring ham bormidi... Yana nimani so'raydi?

- Aslimizni, nasl-nasabimizni surishtiradi. Dadam... bu yerdan ketishlarida... ayb ish qilmagan edilarmi?

- Dadang farishtadek pokiza, o'g'lim, qilg'iliqni boshqalar qilishgan. Biz uydan chiqib ketganimizdan so'ng kimdir qishloqqa o't qo'ygan.

- O'ttiz yil naryog'idagi gaplarni surishtirish nima uchun kerak unga? - Yo'lchivoy shunday deb onasiga qarab oldi. Xadichaning ro'moli sirg'alib yelkasiga tushgan, oqargan sochlari parishon qolgan edi.

- Faqat u emas... sen ham bilging kelyapti... Ziyrak zehningdan biron nimani yashirishim qiyin. - Xadicha chuqur uf tortib, sukutga berildi. Yo'lchivoy gap qo'shmay uning tilga kirishini kutdi. - Sen bilmaganingni o'sha milisa bilarkan. Surishtirishi bejizmas.

O'sha suratdagi odam bizga begona emas. U kishi... dadangning ukalari...

Bu yangilikdan lol qolgan Yo'lchivoy onasiga tikildi. Xadicha o'g'lining qarashiga dosh berolmay ko'zini olib qochdi.

- U kishi... qishloqdan ketolmay qolgan edilar. "Qizillar urib o'ldirishdi", deb bizga xabar yetkazishgan edi.

- Kim?... Kim aytgan edi?

- Biz bilan birga ketganlar. Ular dovonda kelib qo'shilishuvdi. Darrov aytishmadi. "Bormayman, izimga qaytaman", deyaverganimdan keyin bildirishdi. Yo'lda aza ochdim, qora kiydim.

Yo'lchivoy bolalik chog'larida eshitgan "sen yo'lda tug'ilgansan, shuning uchun Yo'lchivoy qo'yganmiz ismingni", degan gaplarni eslab, ko'zlari kosasidan chiqib ketay dedi.

- Men... Men-chi? - dedi duduqlanib.

Xadicha o'g'lining bu ahvolini ko'rib, qo'rqib ketdi. Unga yaqinlashib, bag'riga bosib oldi.

- Jon bolam, o'zingni bos.

- Ayting, to'g'risini ayting...

- Aytaman, jon bolam, aytaman, bu sirni o'zim bilan olib ketolmayman. Qasam ich, deyishganda ko'nmaganman, orada qasam yo'q, bir kunmas bir kun aytaman, deb o'ylardim. Mayli, endi aytay, zora bag'rimdagi qoralar yuvilsa... - Xadicha chuqur nafas olib, uzoq yillar asragan sirni ochishga quvvat to'plaganday bo'ldi. - O'sha suratdagi odam... otang... Sen yo'lda tug'ilgansan. Qashqarga borganimizdan keyin ovsinimning qazosi yetdi. Bolasi ham o'lik tug'ildi, o'zi ham uzoq yasholmadi. O'shandan keyin... Amaking senga ota bo'ldilar...

Yaqindagina otasining jismini yerga qo'ygan Yo'lchivoy bu gapdan keyin uning ruhidan ham ajraganday bo'ldi. Haqiqat yuz ochgach, ona-bola o'ylaganday, olam ostin-ustin bo'lib ketmadi. Necha kundan beri yer yuzini isitmay qo'ygan quyosh o'sha-o'sha bezbetlarcha boqadi. Barglarini to'kib bo'lgan daraxtlar qorayib, xunugi chiqib turibdi. Olam o'sha-o'sha, qiyomat esa ona-bolaning yuragida boshlangan edi.

Derazadan yopirilib kirayotgan quyosh nuri tokchadagi kaftdek ko'zguga urilib, shiftga sapchigancha qotgan. Xontaxta ustida ichilmay sovub qolgan yarim piyola choyga tushgan quyosh nuri esa shiftda beorom yurakdek titraydi. Diqqat bilan qaralsa, piyoladagi choydan jon olgan quyosh nuri shiftga turli suratlar chizadi: tog'lar o'rmini tuyaga bo'shatadi, tuya bir gala bo'rirlarga, bo'rilar chiroyli qasrga, qasr iblislariga...

Ona-bola quyoshning bu hunaridan bexabar. Bu onda, hayotning tomchiday bir qismida, ularning qalblari o'ttiz uch yillik voqealar po'rtanasiga bandi bo'lgan. Bu bandilikdan qutulish uchun yuraklar qattiq-qattiq tepadi, ko'krak qafasini sindirib, otilib chiqib ketmoqchi bo'ladi.

Xadicha farzandini bag'riga bosganicha ko'zlarini yumib olgan. U hech narsani eslagisi kelmaydi. Garchi yomon yo'lga yurmagan, to'g'ri yashagan bo'lsa-da, o'tgan hayoti ko'ziga jirkanch ko'rinadi.

U o'g'lining boshiga yuzini qo'yib, yuragi o'rtanadi: Yo'lchivoydan kap-katta yigitning emas, beshikdan endigina yechib olingan go'dakning isi keldi. Xadicha bolasini beshikdan yechib olib bag'riga bosganida, suyib erkalaganida, to'yib-to'yib o'pganida dimog'iga shunday beg'ubor hid urilardi. Endi bu hid qaerdan keldi? O'g'li go'daklik chog'iga qaytdimi? "Qo'lbog'idan qutulib, ozodlikka chiqqan bolacha tipirchilaydi, onasining qo'lidan yulqinib chiqib, go'yo yugurib ketmoqchi bo'ladi. Ie, ana, yulqinib chiqa oldi. Yugurib ketdi. Og'qyalang yuguryapti, axir yo'llarda tikonlar bor-ku?! Tikon ham mayli, ufqda yer yonyapti! Bolasi esa to'ppa-to'g'ri o'tga qarab chopiyapti. O'zi-chi, o'zi nimaga qarab o'tiribdi? Nimaga bolasini asrashga harakat qilmayapti? Xadicha turmoqchi bo'ladi - oyoqlari o'ziga bo'ysinmaydi. Ufqdagi olovning tafti shu yerga ham yetib kelib, tutuni nafasini bo'g'adi... Onasining ko'ksiga bosh qo'ygan Yo'lchivoy hushidan ayrilgan odam ahvolidan o'tiribdi. Ona yuragining tepishi unga "taq-dir", "taq-dir" kabi eshitilardi. Kuch bilan urayotgan yurak zarbi avval sustlashdi. So'ng... siyraklashdi... Yo'lchivoy sergak tortib, boshini ko'tarib onasiga qaradi: ko'zlari yumuq Xadichaning yuzidan rang qochgan edi.

- Aya, ayajon! - dedi Yo'lchivoy titroq ovozda.

Xadichaning mijjalari qimirladi, ammo ko'zi ochilmadi. Yo'lchivoy onasini ko'rpachaga yotqizib, tashqariga otildi:

- Ayasi, ayasi deyman! - deb baqirdi ayvonga chiqib. Xavotirga tushib sergak o'tirgan xotini darrov eshik ochdi. - Ayamga qarang!

- Yo'lchivoy shunday deb yugurib ko'chaga chiqdi. U hozir hech nimani o'ylamas, atrofdagi odamlarni ham ko'rmas edi. U ikki ko'cha narida yashovchi, hamshaharlari, "xitoy do'xtur" deb nom chiqargan Murodillanikiga qarab yugurardi. Baxtiga "xitoy do'xtur" uyida ekan. Yo'lchivoyning uzuq-yuluq gaplarini tinglab, "Sen uringga qayt, oyog'ini issiq qil, men izingdan yetib boraman", dedi.

Yo'lchivoy qaynog'i o'lgan samovar suvini meshchaga quyib, onasining oyog'iga qo'yayotganida Murodilla xotinini boshlab keldi.

Xadichaning tomir urishini eshitib, qoshiqcha so'radi. Yonida olib kelgan o'tkir hidli doridan quyib ichirdi-da, o'rnidan turdi.

- Bu yog'i yangangning ishi, sen xavotir olma, - deb tashqariga chiqdi.

Murodillaning xotini bir zumda Xadichaning chakkalariga, bo'yniga, bilaklariga, ko'kragiga kiprik qalinligidagi tilla ignalarni qadab tashladi. Muolaja amal qilib, Xadicha o'sh zahoti ko'zlarini ochdi. Kelini bilan hamshaharini ko'rib xijolatligini oshkor qilish maqsadida jilmaymoqchi edi, labi titrab, o'ziga bo'ysinmadi. "Hushimdan ketibman-da, - deb o'yladi u, - Xudo meni qaytarib berdimi, ishqilib yaxshilikka qaytardimi ekan yo qolgan-qutgan balolarni ham ko'rsin, dedimi?"

Xitoy do'xturning xotini eshikni ochib, ayvonda turgan eriga bosh iring'ab qo'ydi.

- Ayang o'ziga keldi. Qayg'u bir oz urintirib qo'ygan. Yangang xabar olib turadi, xavotir olma... O'zingning ishlaring qalay?

- Xudoga shukur, qimirlab turibmiz.

- Milisadan xabar bormi? Topishibdimi?

- Yo'q.

- Bittasini ushlabgan ekan-ku?

- Aniqmas, deyishyapti...

Bu haqda gaplashishga Yo'lchivoyning xohishi yo'q edi. Murodilla buni sezib, boshqa savol bermadi. Ignalarni olish vaqti yetgach, ichkari kirib Xadichaning bilak tomirini ushlab ko'r-di-da, "xavotir olmanglar", deb uyiga qaytdi. Yo'lchivoy uni kuzatib qo'ydi-yu, ichkari kirishga yuragi betlamadi. Kirsana yana o'sha gap qo'zg'oladiganday, onasi bu safar butunlay ko'z yumadiganday tuyuldi. U biroz hovlida ivirsib yurdi-da, keyin uyiga kirdi. Akalari bilan o'yinchoq talashayotgan kenjasini ko'tarib onasining xonasiga o'tdi. Tili chiqib, biyron bo'lib qolgan do'mboqchasini yerga qo'yishi bilan u yugurib borib, buvisining yoniga yotib oldi-da, akalarning yomonligidan arz qildi.

Kech kirguncha shu bola bilan ovunishdi. Kechki ovqat Xadichaning ham, Yo'lchivoyning ham tomog'idan o'tmadi. Nozima uy to'riga qaynonasiga, etakroqqa eriga joy solayotganda Xadicha o'g'liga savol nazari bilan qaradi. Yo'lchivoy onasiga javob

bermadi. Xadicha "ko'nglim yolg'izlikni istayapti", deya olmadi.

Bu tun na onaning, na farzandning ko'ziga uyqu ilindi.

"Endi nima bo'ladi?"

Ona-bola shu savolga javob izlashardi. Yuzaki qaralganda savol oddiy, uni yuzaga keltirgan voqea ham oddiy. Fojia chiqarishga asos yo'qday. Ammo uy to'rida yotgan mushtiparning yuragi boshqa gap aytadi "O'g'lim bu musibatni ko'tara oladimi? - deydi u. - Shuncha yil aldaganing uchun Xudonnig qahri kelmaydimi? Chin dadasining ahvollari ne kechadi? Akalarini o'ldirganlari rostmi? Ishonmayman, o'ldirganlariga ishonmayman. Unda nima sababdan u kishini qamab qo'ydilar? U kishining tirik ekanlarini, ko'rganlarini nima uchun dadasi mendan yashirdilar? Eri tirik xotinga, taloq xati olmagan xotinga uylanganlaridan qo'rqdilar? Xudoyim shuning uchun jazoladimi? Men-chi? Aldovga ishonib nikohdan o'tganim gunoh emasmi? Endi nima bo'ladi? O'g'limning chin dadasidan ham ajraymizmi? Bir ko'rib so'ng ajralish uchun bu yerga qaytib edikmi? Yo u kishini asrab qolish mumkinmi? Asrab qolsak nima bo'ladi? Men qaysi yuz, qaysi hayo bilan u kishiga ko'rinaman. U kishi menga endi nomahrammi? Nikohlaridan chiqmaganman, ammo boshqaga nikohlanganman. Bu muammoni kim yechib beradi? Asrab qolsak, o'g'lim u kishini "otam" deydimi? Demasa-chi?"

O'ttiz yildan ziyod vaqt mobaynida zardobga to'lgan yurak beoromligi bu tun etakroqda yotgan o'g'liga ham ko'chgan.

"Nimaga mendan yashirib kelishdi? Otasiga mehri yarimta bo'lmasin, deydimi? Aka-ukalar yuz ko'rishib bu sirni ochishlari, eson-omonlik bilan yashashlari mumkin edi-ku? Nimaga kelishisholmadi? Ayamni talashishdimi yo menimi? Endi nima bo'ladi? U odamni "ota" deymanni? U odam meni "o'g'lim" deydilarmi? Jahongirning ismini aytganimda besaranjom bo'lganlarining sababini endi tushundim. Shu ism u kishiga sirni ayon etdimi? Ayam Jahongirinni boshqalaridan ko'proq suyardilar. Bu bejiz emas ekan-da?.."

Necha-necha ko'ngillarning sirlarini muhrlash uchun yaratilgan tun bu safar o'z ishini qildi: ikki yurakning hasratlarini bag'riga singdirib, quyosh chiqmay turib, qaysi bir ovloqlarga berkindi.

Mayor Sanjar Solihov marhumning xonadonidagilar sirlari oshkor bo'lgach, halovatlarini yo'qotishadi, deb taxmin qilgan edi. Bu oilaning asosiy sirni o'g'ildan yashirib kelganini esa u bilish u yoqda tursin, xayoliga ham keltirmagan edi.

Kecha prokurorning roziligini olib, Jahongirni ozodlikka chiqarib shahar kasalxonasiga yo'llagach, qotilni yaqin kunlarda qo'lga olishiga ishonch hosil qildi. "Tuyg'ularim meni aldamaydi", deb o'ylardi u. Chindan ham ish nihoyasiga yetay deganda uning yuragi sezardi. Ba'zan yaxshi tush ko'rardi, ba'zan siqilgan yuragi yayray boshlardi. Bu safar ham shunday bo'ldi. Ona-bolaning kelishini xush kayfiyat bilan kuta boshladi. Xonasiga Yo'lchivoyning yolg'iz kirib kelganini ko'rib, ajablandi.

- Onangiz qanilar? - dedi u norozi ohangda.

- Ayam betoblar. Mendan so'rayvering so'raydiganlaringizni.

Solihov Yo'lchivoyning ovoqidagi xastalikni, ko'zlaridagi g'amni sezib "juda qo'rqib ketishganga o'xshaydi-ku?" deb o'yladi.

- Demak, Siddiq Sharipov otangizning soxta ismi-sharifi. Haqiqiy ismi nima?

- Bilasiz-ku?

- Savolimga aniq javob bering: haqiqiy ismlari nima?

- Olamgir...

- Otalarining ismi?

- Muhammadrizo o'g'li.

- Tug'ilgan yerlari?

- Qirqbel qishlog'i.

- Jahongir Muhammadrizo kim bo'ladi?

- Ukalari.

- Buni nima uchun yashirdilaringiz?

- Men bilmas edim.

- Onangiz-chi?

- Ayam... qizillar urib o'ldirgan, deb eshitgan ekanlar.

- Kimdan eshitganlar?

- Qishloqni yoqqan kishilardan.

- Kim ular?

- Tanimaydilar.

- Dadangiz ukalari haqida hech gapirganmilar?

- Yo'q.

- Sizga bu qiziq tuyulmayaptimi? Ukalari qizillar qo'lga tushib qolgan, urib o'ldirildi, degan xabarni eshitganlar. Nahot shahid ketgan ukani shu yillar davomida biron marta ham eslamagan bo'lsalar?

"Sirlarimizni to'la bilmaydi shekilli bu odam?" deb o'yladi Yo'lchivoy.

- Qaytib kelgach esa, - deb so'zini davom qildi Solihov, - ko'rishib, hatto uyiga taklif qilmaganlar. Aka-ukalarning Daydidarada uchrashishi uchun qanday sabab bor edi?

- Bilmayman.

- Biz Jahongir Muhammadrizoevni ozodlikka chiqardik. U qotil emas. Siz ham qo'rqmang. Otangiz yigirma ikkinchi yilda jinoyat qilgan bo'lsa-da, sizni ayblamaymiz. Otaning gunohiga farzand javob bermaydi. To'g'risini ayting: Jahongir Muhammadrizoev shaxsan sizga kim bo'ladi? Amakimi yo otami?

Yo'lchivoy batamom gangidi: ro'baro'sidagi odammi yo shaytonmi? Hamma narsani bila turib nechun cho'g' ustiga yalangoyoq haydaydi, kuygan yurakni battar kuydiradi? Yo'lchivoy bu savolga to'g'ridan-to'g'ri javob qaytara olmas edi.

- Ha, bilaman, - dedi Solihov g'olib odamning ovozi bilan, - Jahongir Muhammadrizoev sizning otangiz. Buni sizdan balki yashirishgandir. Bu yerga qaytib kelishni, o'ldi deb o'ylagan odamlari bilan uchrashishni o'ylashmagandir. Yopig'liq qozon yopig'ligicha qoladi, deb umid qilishgandir. Bular meni qiziqitirmaydi. Men bir narsani bilishim kerak: aka-uka orasida nima gap o'tgan? Jahongir Muhammadrizoev o'ttiz uch yil qasos umidida yashagan. Peshonasidagi yozuvni bilasizmi? "Alqasosu minal Haq" degan. Kimdan qasos olmoqchi bo'lgan? Buni onangiz bilishlari kerak.

- Ayam bilmaydilar. Kecha gaplashganmiz. Erkaklar ayollariga hamma gapni aytavermaydilar. Dadam... ha, dadam, men kecholmayman u odamdan. Ayamga uylanmaganlarida ham "ota" derdim... Dadam... o'shanda ukalari bilan masjidga chiqib ketgan

ekanlar. Avvalgi xotinlari kirib ayamga "Tez narsalaringizni yig'ishtiring, xorijsa o'tib ketamiz", debdilar. Anchadan keyin dadam yolg'iz qaytib, "Jahongir bir yumushni bajarib izimizdan yetadi", deb ikki ayolni ergashtirib ketibdilar. Dovonga borishganda "Jahongirni qizillar tutib, kaltaklab o'ldirishdi", degan xabar yetgan. Bo'lgan gap shu.

- Qotillik yuz bergan kuni nima deb ketgan edilar?

- Aytganman-ku?.. Birodarimni yo'qalayman, deganlar. O'ttiz yil ko'rishishmagan ekan. Kimligini aytmaganlar. Lekin... o'sha kuni boshqacharoq edilar.

- Bir o'zalri ketdilarimi?

- Ha.

- U yoqqa borishlarini kim bilardi? Tanishlari, o'rtoqlari eshitishmaganmidi?

- Eshitishmagandir.

- Keyingi paytda uyingizga kim ko'proq kelardi?

- E'tibor bermaganman. Eshigimiz hamisha ochiq, dasturxonimiz tuzog'lik bo'lgan. Mehmongan qochmas edik.

- Harholda, dadangizning yaqinlarini eslang. Ismini, kasbini, turar joyini ayting.

- Rafqat oxun, Tal'at oxun... oshxonada ishlashadi. Ko'kchada turishadi. Midxat aka dorixonada xizmat qiladi, uylari Sebzorda.

Murodilla aka do'xtirlar, bitta mahalladamiz.

- Yanglishmasam... qo'shni bo'lganlari uchun ko'proq shu Murodilla akangiz kirib turgan bo'lsalar kerak?

- Ha, u kishi tabiblar, qo'llari yengil. Nima bo'lsa, shu kishiga chopamiz.

- Qashqarda ham yaqin bo'lganmilar?

- Ha, birga kelganmiz.

Mayor Solihov "Buguncha shu ham yetar, siz bilan yana suhbatlashamiz", deb Yo'lchivoyga ruxsat berdi. Yo'lchivoy chiqayotganida Jahongir yotgan kasalxonani ma'lum qildi. So'ng kapitan Ramazonovni yo'qladi.

- Endi chiqib ketmoqchiydim. Komlev kelibdi. Muhammadrizayev bilan uchrashtiray.

- Kasalxonaga kuzatib qo'ying, ammo o'zingiz kirmang. Xoli gaplashishsin, - dedi Solihov. - Ularning suhbatini bizga foyda bermaydi. Bugun boshqa yangiliklar tasdiqlandi. - Solihov Yo'lchivoy bilan bo'lgan suhbatni bayon qildi. - Aka-ukani Daydidarag boshlagan sababni yigirma ikkinchi yildan, qishloqqa o't qo'yilgan kundan izlash kerak. Ayollarni olib ketgani Olamgir kelgan.

Jahongir-chi? U qaerda edi? Nima uchun ketolmay qoldi? Uni kaltaklashganini ko'rishgan. Demak, qochayotganlarning bir guruhi hali qishloqda bo'lgan. Ular Jahongirni qutqarishga harakat qilishmagan.

- Balki atayin tuzoq qo'yishgandir? - dedi Ramazonov. - Odamlar Jahongir bilan ovora bo'lib turishganda ular uzoqroqqa borib olishadi. Jahongirni aybdor deb ushlashsa, boshqalarni qidirishmaydi. Balki ota merosga butunlay egalik qilish uchun Olamgirning o'zi fitna uyushtirgandir.

- Gumoningizda jon bor. Lekin qotillik nima sababdan Daydidarada yuz berdi? Uchinchi odam tasodifan kelib qolganmi yo aka-ukaning orasidagi gapdan xabardor bo'lganmi? Siz Komlevni kuzatib qo'ygach, manavi odamlar bilan qiziqib ko'ring, - Solihov shunday deb Yo'lchivoy aytgan odamlarning ro'yxatini berdi. - Suratlarini oling. Erta-indin yana Qirqbelga chiqib kelaman.

Ramazonov ro'yxatni olib xonasiga qaytdi. Tegishli bo'linma bilan bog'langach, Komlev bilan uchrashishga oshiqdi. Bir qavatli mehmonxona eshigi oldida Sergey Komlev keksaligiga qaramay qaddini tik saqlagan ayol bilan turardi.

- Tanishing, azizim, - dedi Komlev Ramazonovga, - Zinaida Zinovevna. Bu kishining matonatlariga hatto dekabrchilarning xotinlari ham qoyil qolgan bo'lishardi.

- Seryoja, bas qil, - dedi ayol.

- Menday notavonni shuncha yillar sadoqat bilan kutgan xotinimni maqtashga haqqim bormi yo yo'qmi? Zinaida Jahongirni ko'p eshitgan, ammo ko'rmagan edi. Shu bahonada keldi. Aslida esa... sizlardan xavotirda.

- Seryoja, bas qil, - dedi ayol, bu safar qat'iyroq ohangda.

- Zina, bu o'rtoq ulardan emas. Urushdan qaytib bu xizmatga o'tibdi. Bu o'rtoqning ko'zlari ularnikiga o'xshamaydi. Ko'zlariga bir qara, Zina.

Ayol erining aytganini qilib, Ramazonovga tik qaradi. Shunda Ramazonov uning ko'zlarida ma'yuslik ko'lankasini sezdi. Bir paytlar chiroyli bo'lgan, kulib turgan ko'zlarda endi shodlik uchqunlari so'ngan. Ayriqlik yillari har qanday uchqunni so'ndirishga qodir. Ramazonov urushdan qaytgan kuni xotinining ko'zlariga qarab buni anglagan. Erining ajdaho og'zidan tirik qaytishiga bir ishonib, bir ishonmay to'rt yil kutgan xotin ko'zlariga ma'yuslik umrbod parda tashlaganday edi. Xotini hozir kulib, yayrab, yashnasa ham ko'zida uchqun sezilmaydi. Ayriqlik bu ayol qaddini bukolmabdi, biroq ko'zidagi cho'g'ni o'chira olibdi...

- Demak, men oshnam bilan nima haqda gaplashishim kerak? - dedi Komlev.

- Istaganingizcha gaplashing. Men sizlarni shifoxonaga kuzatib qo'yamanu qaytaman. U o'zini qotil qilib ko'rsatmoqchi edi.

Qo'limizdagi dalillar uning bu da'vosini rad etadi. Biz bahonada eski oshnalarni uchrashtirib qo'yyapmiz. Sizdan iltimosim, lozim topsangiz, gap orsida xotini bilan o'g'li tirik ekanini aytib qo'ying.

- Rost gapmi shu axir?

- Ha, rost.

- Zina, eshityapsanmi? Ular bizni shunchaki uchrashtirishyapti. Biz shunchaki bir gapni aytib qo'yishimiz kerak. Kel o'zimizni go'llikka solib, ishonaylik bu o'rtoqqa. Bular ishlarini zimdan qilaverishsin. Qani, ketdik.

- Sergey Vasilevich, - dedi Ramazonov keta turib, - sizga bir savolim bor?

- Zina, bekor kelmabmiz, harholda savollari bor ekan. So'rang, azizim.

- Raqiblaringizni yancha oldingizmi?

- O, militsiya bu tomonga ham qiziqadimi? Raqiblarim, azizim, osongina jon beradigan toifa emas. Ularning boshiga gurzi bilan bir ursangiz yerga kirib ketadi, yanchib tashladim, deb o'ylaysiz. Lekin oradan sal o'tmay qarasangiz, yana yashnab turibdi-da! Ular chopsa-chopilmaydigan, o'tda yonmaydigan bandalar. Ha, Xudoning sevgan bandalari. Ular o'ttiz yettida omon qolishdi, urushga borishmadi, urushdan keyin ham mo'ylovning qahriga uchrashmadi. Qalay, bularni endi yanchib bo'larmikin?

- O'zingiz yanchaman, deganingizga so'radim-da.

- Yanchish - mening istagim. O'lmas Kashcheyni eshitganmisiz? Ha, balli, uning joni qutichada saqlanadi. Quticha esa uzoq bir

orolda. Bularning joni ham qutichada, quticha esa homiylarning po'lat sandig'ida. Homiylari esa qaerda turishini bilasiz. Homiylar yanchilmaguncha bularni birnima qilib bo'lmaydi. Azizim, e'lon qilingan erkinliklarni u homiylar bo'g'ishga qodirlar. Lekin bir kunmas bir kun yanchiladilar, bunga ishonaman!

Komlev vaqti ado bo'lib qolishidan qo'rqqandek tez gapirardi. Xotini bir necha marta "bas qil", deyishiga qaramay, fikrini to'la bayon qilmaguncha gapdan to'xtamadi.

Ramazonov shifoxonaga kirib, navbatchiga o'zini tanishtirgach, maqsadini bildirdi, Komlevni tanishtirdi-da, xayrlashib iziga qaytdi.

Qamoqxona shifoxonasidan chiqarilib bu yerga kelib qolganidan, vrachlarning mehribonligidan ajablanib yotgan Jahongir ostonada tanish chehrani ko'rib, avval ko'zlariga ishonmadi. Qaddini ko'tarayotganda Komlev tez-tez yurib kelib, uni yelkasidan ushladi:

- Qimirlama, azizim, qimirlama, ahvolingni aytishdi. Buni qara, jonimiz qattiq ekan, o'lmay yurib, oxiri ko'rishdik-a! Zina, kiraver. Ana, kennoyingni olib keldim. O'shanda tanishtirishga ulgurmovdim.

Ayol jilmayib, bosh irg'ab salomlashdi.

- Men bugun sen bilan ko'p gaplashmayman. Shaharda besh-o'n kun bo'lamiz, oldingga yana kelamiz, obdan suhbatlashamiz.

- Sizni bu yerga milisadagilar olib kelishdimi?

- Ha. Buning nimasiga ajablanasan?

- So'rasha ayting, qahri qattiq edi, odam o'ldirishdan toymas edi, deng. Muzliklarda hech kimga bildirmasdan uch-to'rttasini gumdon qilgan, deng.

- Bekor aytibsan! - Komlev o'rnidan shart turib ketdi. - Bekor aytibsan, eshitdingmi?!

- O'sha odamni o'ldirganimga ular ishonishlari kerak. Hamma ishonishi kerak. Shunda ko'zim ochiq ketmaydi.

- Bekor aytibsan! - dedi yana Komlev. - Shuncha yil birovlar taqagan ayb bilan umrimiz sovrildi. Hech bo'lmasa, birov chaqirgan ajal bilan ketmaylik. Odamlardek yashash nasib etmadi, odamlardek o'laylik! - Komlev birdan jimib unga savol nazari bilan tikilib qoldi. - Menga qara, senga aytishmadimi?

- Nimani?

- Avvalo sening da'volaring o'tmabdi. Qotilning iziga tushishganga o'xshaydi. Keyin... xotining bilan bolangdan xabar bormish shekilli?

Bu gapni eshitib, Jahongir ko'zlarini chirt yumib oldi. Ingrab yubormaslik uchun lablarini qimtdi. Komlev "nima qilamiz?" degan ma'noda xotininga qaradi. Ayol sekin burilib, eshik tomon yurdi.

- O'zingni bos, Jahon, bir kun bo'lsa ham yaxshi kunning toza havosidan nafas olishimiz shart. Bunga haqqimiz bor. "Alqasosu minal Haq"ingni unut. Men o'g'lingni topib, gaplashaman.

Bu gapdan keyin Jahongir o'zini tutolmay yig'lab yubordi.

- Kerak emas... Kerak emas... Istamayman ko'rishni... Men... gunohkorman...

- Bekor aytibsan! Gunohkor emassan! O'zingni qiynama, men ketdim. Qariganim sayin ishim ko'payayapti.

Komlev shunday deb birodarining yuzini silab qo'ygach, o'rnidan turdi. Jahongirning mijjalari yosh sizib chiqqanini ko'rib bosh chayqab qo'ydi-da, ostonada paydo bo'lgan vrachga minnatdorlik bildirib, dahlizga o'tdi.

Jahongir bilak tomiriga sanchilgan em ignasiga ham parvo qilmadi. Do'xtirning gaplarini ham eshitmadi hisob. Uning ko'z oldida milisaxonada farzandlari ismini ayttayotgan yigit yana gavdalandi. "Jahongir..." degan ovoz aks-sado berib jaranglayverdi. "O'sha mening o'g'limmi?" degan savol minginchi (balki o'n minginchi) marta xayolini zabt etdi. Tushlariga kiruvchi do'mboqcha shunday norg'ul yigitga aylanganmi? U o'zi bilmagan holda buva bo'lganmi? "Buvamishman men... bolamni bir marta bag'rimga bosmasam, nabiralirimni ko'rmasam... Shunday kunni orzu qilib edimmi? Akam nima uchun yashirdilar buni mendan.

Qo'rqdilarimi? To'g'risini aytsalar gunohlaridan kechib yuborar edim-ku?.." Bu fikr mudarris - Nizom qorovulning vasiyatini eslatdi: "Ollohning vasliga yetmoq istasangiz qarshingizda gunohga botganlarning gunohidan keching. Zinhor kek saqlamang.

Uzoq vaqt kek saqlab, avf etmay kelganingiz uchun gunohkordan avval uzr so'rang, so'ngra gunohidan o'ting..." Jahongir bu vasiyatni to'la amalga oshirolmagligini bilardi. To'g'ri, u ko'p odamning gunohidan o'tdi. Ammo bir kishini - akasini avf eta olmasdi. Orada ota ruhini qo'yib ichilgan qasam bor edi. U qasamga xiyonat qila olmas edi. O'shanda buni mudarrisga ayta olmadi. Aytga mudarris - Nizom qorovul balki boshqa fatvo toparmidi...

Jahongir xotini, o'g'li bilan uchrashuvni yillab orzu qilgan, qo'rmsagan edi. Endi, yuragi aldamagani aniq bo'lgach, bu uchrashuvdan qo'rqqa boshladi. "Endi nima bo'ladi?" Ongi shu savolga javob topishga ojiz edi. Zohiran oson tuyulgan bu savol esa tegirmon toshi bo'lib a'zoi badanlarini ezardi. Shu xayollar bilan andarmon bo'lib, Daydidaradagi fojia ham biroz xira parda ortiga o'tdi. Daydidarani eslaganida hatto "gapimdan tonsammikin", degan fikr ham uyg'ondi. Biroq, "Endi gapingga kim ishonardi.

Qotilni topisholmay, noiloj, ishingni sudga oshirishadi. Sudning hukmi esa aniq", degan xulosa bu fikrni sindirdi.

Jahongir biri tug'ilib, biri o'layotgan fikrlar to'rida o'ralib yotganida Komlevning ovozi eshitib, ko'zini ochdi. Uch-to'rt kun keyin kelaman, degan odam ertasiyog' paydo bo'libdi. Qo'lida qog'oz xalta.

- Qalay, omonmisani? - dedi u kursiga o'tirib. - Kecha Zinadan baloga qoldim. Kasal ko'rgani quruq bordik, deb menga dashnom berdi. Bugun bozorga kirdim. Bog'bonlarga balli-e, manavi uzumni ko'r! Asraganini qara, - u shunday deb xaltadan bir bosh husayni uzum chiqardi. - Uzummas, oltin-ku! Og'zingni och, - u shunday deb uzum donasini uzib, Jahongirning og'ziga soldi. - Manavi nokni ko'r! Qanday saqlashadi, hayronman.

Komlev olib kelgan narsalarini maqtab bo'lgach, boshqa gapga o'tdi.

- Barvaqt turib sen o'qigan madrasaga bordim. Mudarrisning qorovulxonasi yo'q, madrasa yamoqchilarning arteli bo'libdi.

- Bilaman, - dedi Jahongir.

- Buni-ku, bilasan, lekin ularga yamoqchi zarurroqmi yo ilm, buni bilmaysan! O'sha yerda turib so'nggi uchrashuvimizni esladim. U yoqda ham yodimga kelardi. Mudarris buyuk odam edi. Afsus... men u bilan bir oygina hamsuhbat bo'lganimda edi... Qancha bilimlarni o'zi bilan olib ketdi-ya! U olamdan o'tganida qaerda eding?

- Yonlarida edim, qo'limda jon berdilar.

- O'lib qutulibdi bechora. Bo'lmasa izimga tushganlar uni ham tortishardi.

- Kelishgan edi. Jon talvasasida yotganlarini ko'rib, kutib turishdi. Yarim tunda uzildilar, meni tongda olib ketishdi. O'zim yuvib-taragunimcha indashmadi, shunisiga shukr dedim.

- Men tergovdagi gaplaringni bilaman, mudarris bilan suhbatlarimizni aytmasan. Aytib, meni yomonlab chiqib ketsang ham

17 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

bo'lardi. Chunki mening taqdirim sening gapingsiz hal qilingan edi.

- Siz... o'ylab gapiryapsizmi? Qo'lingdan qotillik kelmaydi, deysiz-u, xoinlik qilishimga ishonasizmi?

- Men unday deganim yo'q. Xayolinga shunaqa gap kelsa, bu yerda o'tirmasdim, meni bilasan. Sen o'shanda qorovulxonadagi kitoblarni nima qilgansan?

- Olib ketishgan.

- E-eh! - Komlev shunday deb qo'l siltadi. - Orasida nodir nusxa kitoblar bor edi-ya! Odamlardan qo'rqishar ekan, qafasga solishdi. Kitoblarda nima gunoh? Balki eng so'nggi nusxadagi nodir kitoblarni ham yo'q qilishgandir? Bu nima degan gap, bilasanmi? Bilmaysan! Bu tarixdagi yillar o'tda qovjiradi, demak! Qovjiragan yillarni hech kim tiklay olmaydi!

Komlev karavotda xasta odam yotganini unutib, yonib gapirardi. Madrasada yamoqchilarni ko'rib uyg'ongan nafrati endi avjga chiqqan edi.

- Amir Temur ayrim ellarni bosgan, to'g'ri. U shoh edi, shunga majbur edi, elini ma'mur qilmog'i lozim edi. Dunyodagi hamma shohlar bosgan, talagan. Lekin.. ana shu lekinga e'tibor ber: lekin u buyuk madaniyatga poydevor qo'yib ketgan. Boshqa shohlarda bunday yodgorlik yo'q. Xo'sh, nima uchun undan yuz o'girishimiz kerak? Xo'sh, nima uchun u haqdagi kitoblarni yoqishimiz yo yerga ko'mishimiz kerak? Javob ber!

- Buni ulardan so'rang.

- Men seni, azizim, qotillikda ham, xoinlikda ham ayblamayman. Ammo loqaydlikda ayblayman! Ha, bunga haqqim bor. Sen bilib qo'y: loqaydlik - qotillikdan ham, xoinlikdan ham yomon. Sen va senga o'xshaganlarning loqaydligi tufayli tarix kulga botib yotibdi.

Komlev ovozini baralla qo'yib gapirayotgani uchun do'xtir kirib tomoq qirib qo'ydi. Komlev chegaradan chiqqanini bilib, yengil yo'talib oldi-da:

- Bir olam ishim bor, men ketdim, - deb o'rnidan turdi.

Jahongirning nazarida Komlev shamolday kirib, shamolday chiqdi-yu, undagi osoyishta xotiralar g'uborini ko'tardi.

- O'ttiz yettinchi yilning kuzagida Grigorich Jahongirning yo'lga otlanganini ko'rib:

- Bu yilcha bormaganing ma'qulmi, yomon gaplarni ko'p eshityapmiz, - dedi.

Bu yomon gaplarni Jahongir ham eshitardi. Nemis josuslari, xalq dushmanlari haqidagi xabarlar yetib bormagan joy yo'q edi.

"Josuslarga mening nima aloqam bor?" deb o'yladi Jahongir cholning gapidan ajablanib.

Yurtiga eson-omon yetib keldi. Qishlog'ida, Daminnikida bir kecha tunadi. Qarilik kuchdan qoldirgan mudarrisni yo'qladi. Uning ahvolini ko'rib, "shu yerda qishlasammikin", deb ham o'yladi. Mudarris - Nizom qorovul belorus cholning gapini aytdi:

"Chetroqda yurganingiz ma'qul". Ustozi bilan xayrlashib bekatga chiqdiyu Komlevni uchratib qoldi. Ilmiy kengashga kelgan qadrdonini tashlab ketolmadi. Iziga qaytdi. Kechqurun mudarrisning qorovulxonasida tongotar gurung qildilar. Komlev ertasi oqshom yana kelmoqchi edi, daragi bo'lmadi. O'sha kech mudarrisning ahvoli og'irlashdi...

Komlevning izidan odam tushganini, qorovulxonadan chiqib borayotganda hibsga olinganini Jahongir keyinroq, so'roq paytida fahmladi. "Shu odam o'zbekni deb qayg'uryapti, unga jabr bo'lmasin", deb so'roqni chalgitmoqchi edi, bu bilan ayb to'riga o'zi chirmab tashlanganini sezmay qoldi.

Olovni kim o'chiradi?

Komlevning tashrifidan keyin Jahongir xotirasida uyg'ongana voqealar, xususan shoir va olim yigitlarning ayanchli taqdirleri haqida hikoya.

Birinchi safar qamalanganida "bu ham odam-ku, yana bekorga jabr chekmasin", debmi, harholda uch-to'rt kun so'roq qilishgan edi.

Guvohlarning bilib-bilmay aytgan so'zlarini ham eshitishgan edi. Hukmni esa el oldida o'qishgan edi. Bu safar pachakilashib o'tirishmadi. Masala birinchi so'roqdayoq hal bo'ldi. Jahongir "xalq dushmani" bilan oshna ekanini, shu oshnachiligi tufayli qamoqda o'tirishi lozimligini bildi. Lekin qancha o'ylamasin, Komlevning qaysi xalqqa - rus xalqigami yo o'zbek xalqiga dushman ekanini farqlay olmadi. Qolaversa, o'zining egri fikrli unsur ekanini ham shu so'roqda bildi. Lekin qaysi fikrlari to'g'ri, qaysi birlari egri - ular tushuntirib o'tirishmadi. Jahongirga birov "Qamoqxonada yotishga joy yo'q", desa ishonmagan bo'lardi. O'z ko'zi bilan ko'rib "Yo, alhazar", deb dong qotdi. "Bularning barchasi unsurmi, barchasi boylarning farzandlarimi?" deb o'yladi. Qamoqxonada eshigi sharaqlab ochilib-yopilib turardi: birov kiradi, birovni olib chiqib ketadilar. U keyingi so'roqda aytadiganini o'ylab, pishitib o'tirganida, yarim tunda chaqirdilar. Lekin uni so'roq qilmadilar, hukmni o'qib eshittirdilar. O'n chog'li kishini o'sha tundayoq temir panjarali vagonga bosib jo'natdilar.

Jahongir avvaliga noxush tush ko'rayotgandek bo'ldi: o'n besh yil avvalgi vagon, o'n besh yil avvalgi tanish hid... Faqat odamlar boshqa. Yigirma ikkinchi yilda vagon liq to'la emasdi. Unda odamlar baralla so'kinaverar edi. Soqchilar kattalarning onalarini "shirin so'z" bilan tez-tez eslab turishardi. Bu safar vagon odamga to'la, lekin hech kim yo'qday. Xuddi yigirma ikkinchi yildagi vagonga asov otlar qamalanganu bunisiga yuvosh qo'ylar bosilganday. Avvalgisida o'zbeklar kam edi. Bunisida asosan o'zbeklar... Poezd ilgari lab borgan sayin Jahongirning eti uvishadi. "Yana o'sha muz o'lkaga boramanmi, Xudo bir marta omon qaytardi, endi-chi? Zokirxo'ja singari muz qabrga tushamanmi?" degan xayol yuragini kemirardi.

Bir bekatda poezd ancha vaqt to'xtab qoldi. Qorong'i tushganda vagon eshigi g'aldir-g'uldil qilib ochildi. "Yetib keldik shekilli", deb o'yladi Jahongir. Boshqalar ham shu fikrga kelib, hamma buyruqni kutmayoq o'rnidan turdi. Ofitser qo'lidagi ro'yxatni qo'lchiroq yorug'iga tutib, o'nta odamni chaqirdi. Nomi chiqqanlar vagondan pastga sakrab tushib, o'zlarini bir onda soqchilar qurshovida ko'rishdi. Ularni olib ketishgach, boshqalar "bizni ham chaqirarmikin", degan o'yda qotib turaverishdi. Vagon eshigi yopilmasdi, ularni chaqirishmadi. Ofitser qo'lidagi ro'yxatni cho'ntagiga solib nimanidir kutib qaqqayib turaverdi.

Kutish jonga tegdimi, vagondagi dadilroq bir yigit ofitserga qarab dedi:

- O'rtoq, qaerga keldik?

Ofitser javob bermadi.

- Hoy, o'rtoq, qaerga keldik, deb so'rayapman?

- Men senga o'rtoq emasman, jim bo'l, gapirish mumkin emas.

- "O'rtoq", deb bo'lmasa, "janob", deb bo'lmasa, "taqsir", deb bo'lmasa... Menga qarang... bizni qachon tushunasizlar, axir bitga yem bo'lib keldik-ku?

- Battar bo'llaring! Ovozingni o'chir! - dedi ofitser g'azab bilan.

- Bizni xalq dushmani deyapsiz, - dedi yigit ofitserning dag'dag'asini eshitmaganday, - unda bitlar nima bo'ladi? Bizning qonimizni

so'rib ular ham dushmanga aylanib qoladi-ku? Ularni qanday ushlab, qaerga qamaysizlar?

Asablari tarang tortilib turgan mahbuslar bu gapdan kula boshladilar. Bu kulgida shodlikdan asar ham yo'q, balki zahar zohir edi. Achchiq, ayanchli kulgi ofitserning badan-badaniga sanchilib, vagonga yaqinlashdi.

- Qani, bitliqi, bu yoqqa tush-chi! - deb dag'dag'a qildi.

Gapirgan yigit o'zini vagon ichkarisiga oldi. Aytilgan piching gapdan so'ng boshlangan kulgining adog'i yo'qday edi. Mahbuslar xuddi kelishib olishganday, ofitserga qarab kular edilar. Ularning bundan bo'lak choralari yo'q: bu sharoitda yo kulishlari, yo yig'lashlari, yo nafratlarini ichlariga yutib taqdir o'yiniga bo'yin berishlari mumkin. Gapirishga qo'rqadilar. Tish hatlagan birgina nojo'ya so'z ularni qamoqqa tiqdi. Ikkinchi nojo'ya so'z go'rga tiqishi aniqligini biladilar. Shu uchun tillari tish hatlamaydi. Hozir butun g'azablarini shu zo'raki kulgi bilan izhor etardilar. Ofitser do'q-po'pisa bilan ish bitirolmasligini bilgach, soqchilarga "eshikni yop!" deb buyurdi. Bahaybat eshik yana g'aldir-g'uldir bilan urilib yopildi. Shu bilan kulgi ham o'chdi. Dam o'tmay eshik yana ochildi. Bu safar ofitser yonida o'n beshga yaqin mahbus turar edi. Ofitser ro'yxatni yana qo'lchiroq yorug'iga tutib mahbuslarni nomma-non chaqirdi. Shu zayl-da pastdagi mahbuslar bir-bir vagonga chiqa boshladilar.

Poezd yana ikki joyda to'xtab, mahbuslar "ayir-bosh qilindilar". Uchinchi to'xtaganda barchani tushirdilar. O'rmon yoqasidagi yalanglikda, qor ustida, izg'irin qurshovida uzoq turib qoldilar. Qayta-qayta tekshiruvdan o'tishgach, turnaqator tizilib, o'rmon oralab yurdilar. Bir zum to'xtab, nafas rostlashga ham imkon bermadilar. Mahbuslarning ham, soqchilarning ham sillasi qurib, adoyi tamom bo'lishsa-da, to'xtashga ruxsat berilmadi. Nihoyat, shom qorong'usida o'rmon bag'ridan qutulib chiqishdi. Chiqishdi-yu, yalanglikda jinniligi tutib, bevoshlik qilayotgan shamolga yo'liqishdi. Bir chaqirim narida uylar qorayib turardi. Uylar atrofida qaqqaygan yog'och minoralar bu yer odam yashaydigan qishloq emas, balki qamoqxona ekanidan dalolat berar edi. Kun bo'yi o'rmon oralab yurganlari holva ekan, yalanglikda, izg'irin hukmida bir chaqirim yo'l bosgunlaricha tamoman holdan toydilar. Ayrim nimjonroq mahbuslar tikonli simdevorlarga yetib borolmay yiqildilar. Jahongirning oldida chayqalib borayotgan mahbus ham xuddi o'roq bilan o'rilganday yuztuban tushdi. Jahongir yonidagi yigit bilan uni ko'tarib, qo'ltig'iga kirdi-da, yuzlaridagi qorni sidirib tushirdi.

Mahbuslar ro'yxat bo'yicha yog'och uylarga bo'lingunlaricha yana allaqancha fursat o'tdi. Jahongir yiqilgan yigitning yuzlarini qor bilan ishqaladi. Yigit avvaliga og'riqni sezmedi, so'ng ojiz ingradi. Yuzlariga sal jon kirdi.

Jahongir safda yonma-yon kelayotgan odamlar bilan bir uyga tushdi. Yiqilib qolgan yigitni pechga yaqinroq yog'och karavotga yotqizishdi. Pech yoqilmagan edi, shunday bo'lsa-da, izg'iridan qutulgan mahbuslarga uy ichi jonga rohat beruvchi issiqday tuyuldi. Jahongir yigitning qo'l-oyoqlarini ishqalayotganda soqchi kirib uni chaqirdi. Xonadagilar ham, Jahongirning o'zi ham bundan ajablanishdi. Soqchi uni darvoza yonidagi kichikroq uyga boshlab bordi. Uy ichi nihoyatda issiq, cho'yan pech ustidagi choynakda suv qaynab turardi.

- Muhammadrizaev senmisan? - dedi ofitser unga sinovchan tikilib.

- Menman, - dedi Jahongir.

- Nimaga qamalanganingni bilasanmi?

- Bilmayman.

- Xalq dushmanlariga homiylik qilgansan. O'zing ham davlatga qarshi ishlar bilan shug'ullangansan.

- Men halol xizmatim bilan kun ko'rganman, siyosatga aralashmaganman.

- Gapni bas qil! - dedi ofitser stolni shapatilab. - Bu yerdan eson-omon chiqish o'zingga bog'liq. Biz senga ishonch

bildirmoqchimiz. Ishonchimizni oqlasang barvaqtroq qutulib ketishing ham mumkin. Sen unsur emassan. Adashgansan.

Adashganlar tavba qilsa, to'g'ri yo'lga tushsa - xalq kechiradi. Sen shu marhamatga erishishing kerak. Seni biz to'rtinchi barakka oqsoqol qilib tayinlaymiz. Odamlarga qaraysan, vaqtida ishga olib chiqasan, lo'ttibozlikka yo'l qo'yaysan, ayyorlarni jazolaysan. Agar birortasi qochmoqchi bo'lganini sezsang, darrov bizga ma'lum qilasan. Atrofingdagi siyosatchilar darrov biron tashkilot tuzishga harakat qilishadi. Ularni ham kuzatasan, ma'qulmi?

Jahongir taklif etilayotgan ishning nimaligini yaxshi biladi. Turmadagi oqsoqol - barchaning nafratiga qolib yashaydigan odam.

Qorni boshqalardan ko'ra to'qroq, tirik qolish imkonini ham boshqalardan ko'ra ko'prog'u, lekin har kuni yuzlab ko'zlarning nafrat bilan boqishiga chidab yashash mumkinmi? Jahongir hozir o'sha nigohlarni ko'rib turganday edi.

- Bu ishni eplay olmayman. El qatori ishlaganim ma'qul. Josuslik qilish qo'limdan kelmaydi, bizning urug'dan xoin chiqmagan, - dedi u dangal.

Ofitser undan bu darajadagi dadillikni kutmagan edi.

- Sen hali buni xoinlik deb tushunasanim? - u o'rnidan turib Jahongirga yaqinlashdi-da, g'azab bilan tikildi. - Urug'ingdan xoin chiqmaganmi? - U shunday deb Jahongirning qorniga musht urdi. Jahongir kutilmagan zarbdan bukchaydi. Yana musht tushib qolar yoki tepki yerman, deb o'ylagan edi, hartugur ofitserga insof berdimi, boshqa urmadi. Joyiga borib o'tirdi.

- Feofanov! - deb baqirdi o'tirgan joyidan. Ostonada Jahongirni boshlab kelgan soqchi paydo bo'ldi. - Ertalabgacha tindirmasdan itday ishlat. Bu yerda ishlash qanaqaligini bilib qo'ysin.

Askar yigit Jahongirga yarim tungacha o'tin yordirdi. Keyin soqchining buyrug'i bilan Jahongir bir quchoq o'tinni olib barakka qaytdi. Tashqarida ishlab qizigani uchun Jahongirga uy sovuq tuyuldi. Askar yigitdan gugurt olib pechni yoqdi. Ho'l o'tin tutay-tutay oxiri yondi. Yo'lda yiqilgan yigit bukchayib yotib, beto'xtov yo'talardi. Uning yonida yotgan yigit boshini ko'tarib,

Jahongirga qaradi:

- Nimaga chaqirishibdi?

- O'tin yordirgani, - dedi Jahongir gapni qisqa qilib.

- Aytgiz kelmasa, aytmang, lekin yolg'on gapirmang. Biz bu badbaxt yerlarga yolg'on tufayli keldik. O'zimiz ham yolg'onga suyanib yashasak... o'lganimiz yaxshi...

Yigitning ovozi titradi. Jahongir unga qaradi: qorong'ida uning ko'zlari ko'rinmadi.

- O'tin yorganim yolg'on emas, rost. Boshliq shu uyga oqsoqol bo'lasan devdi, urug'imizdan xoin chiqmagan, deb baloga qoldim.

- Oqsoqollikka nima uchun sizni tanlashibdi?

- Bilmadim... Harholda men avval o'tirganman. Shuni hisobga olishgandir.

- Nimaga qamalgansiz?

- Meni qamashayotganda ham bunchalik ko'p savol so'rashmagan.

Yigit o'rnidan turib pechga o'tin qalayotgan Jahongirning yoniga kelib, cho'nqayib o'tirdi.

- Ayting, qerliksiz, otangiz kim edi, balki tanirman?

- Qirqbel degan qishloqdanman, otamning ismi Muhammadrizo.
- Muhammadrizo? Siz Shayxotadagi To'xtasin kosibni eshitganmisiz?
- Ha.
- Men o'sha To'xtasin kosibning o'g'illariman. Dadangiz biznikiga kelganlar. O'shanda yosh bola bo'lsam ham esimda: kalta soqol, baquvvat kishi edilar.
- Sizni nimaga qamashdi?
- E, aka, peshona sho'r ekan-da. Men Olmoniyada o'qir edim. Bir guruh yoshlar "Xorijda ilm olmay turib millatni uyg'otib bo'lmaydi", deb Berlin degan shaharga o'qishga borib edik. Safimizda qizlar ham bor edi. O'qib, tahsilni tugatar chog'imizda to'satdan yurtga chaqirdilar. Oliy maktablarga ishga qo'yidilar. Keyin... bitta-bitta terdilar. Men beshinchisiman. Bizning ishimiz chatoq, aka. Nemis josusi, deb ayb qo'yishgan. Otilmay qolganimga shukr qilib edim. Bu do'zaxdan qutulishimga ko'zim yetmay qolyapti.
- Bu yer do'zax emas, - dedi Jahongir, - do'zaxda yonasiz. Bu yerda muzlaysiz. Tirik qolaman, desangiz qimirlab turing.
- Siz oqsoqollikka ko'na qoling.
- Nimaga?
- Yaxshi odamga o'xshaysiz. Otalarimiz do'st edi, biz ham og'a-ini bo'lib ketarmiz.
- Ismingiz nima?
- Tolibjon.

- Tolibjon, inim, oqsoqol bo'lsam har kuni bu yerdagilarning ming-ming la'natini eshitib yashayman. Sizlarni ishlashga majburlayman, gaplaringizni ularga yetkazib, xoinlik qilaman.

- Siz unday qilmang-da, go'yo ularga jon-dildan xizmatda bo'laverasiz-u, aslida bizlarga qayishasiz.

- Yo'q, Tolibjon inim, bunaqa nomardlik menga to'g'ri kelmaydi. Hozirginada "Yolg'onga suyanib yashamaylik", deganingizda quvongan edim, bu gaplaringizga qoyil emasman.

- Aka, aybga buyurmang, sizni xafa qilish niyatim yo'q edi. Menga emas... aqalli manaviga o'xshagan xastalarga ko'magingiz tegarmidi, deb edim.

Jahongir javob qaytarmadi. Bir qaraganda Tolibjonning gaplarida jon bor. Bir uy odamdan bitta insofsiz topilib oqsoqol bo'lib olsa, hammaning sho'ri quriydi. Jahongir bu sovuq, bu mehnat azoblaridan qo'rqmaydi. Agar Xudo bir xastalik yoki bir falokat yuborib jonini olmasa, sovuq yoki mehnat azobi bilan omonatini ololmaydi. Lekin bu bechoralarga qiyin. Egilib mehnat qilmagan, kitobdan boshqa narsani bilmaydigan bo'lib ko'ringan bu yigitlar boshiga Zokirxo'janing kuni tushishi mumkin. "Uxlamay, dam olmay bularning ishini qilishim mumkin, ammo iymonimni bulg'ay olmayman", deb o'yladi Jahongir.

Tolibjon peshonasida yozuvi bor, yuzi hamisha tund bu odamga tushuna olmadi. Shuncha kun birga yo'l yurib, odamga o'xshab gaplashib o'tirganini ko'rmadi. Hatto birinchi to'xtashda ofitserni mazax qilishganda ham u kulmadi. Tolibjon ofitserning dag'dag'asidan qo'rqib, o'zini ichkari olayotganida shu Jahongirning panasiga o'tgan, gavdali bu odamning miq etmay turishidan ajablangan edi. Hozirgi gapidan yana bir karra taajjublandi. "Qo'rqyaptimi? Nimadan qo'rqyapti? Iymonining bulg'anishidanmi? Nahot bu zamonda iymonni o'ylaydigan odamlar qolgan bo'lsa? Nahot ko'rinishi kallakesarni eslatuvchi bu odam iymon, vijdon, nomus degan tushunchalarni qadrlasa? Bizni tuhmat chodiriga o'rab berganlarda zig'ircha nomus, vijdon, iymon bormi edi?

Bizdan-ku, qutuldilar. Shu yigitlar, qizlar juvonmarg ketishdi, deb yuraklari hech bo'lmasa bir martagina jizilladimi ekan? Xudodan kechdilar, iymondan yuz o'girdilar, vijdonga tupurdilar, nomusni bulg'adilar... Shunday zamonda bu odamning qamoqda o'tirib olib, nomusdan gapirishi... Qiziq... Men ham o'zimni nomusli deyman. Lekin meni oqsoqol qilib tayinlashsa... inkor eta olmasdim. Bu nomussizlikka kirmaydi. Nomardlarga qarshi ularning o'z qurollari bilan kurashish kerak!".

Tolibjon shu qarorga keldi, ammo fikrini ochiq aytadi.

Ularni tong qorong'usida uyg'otdilar. Jahongir boshliq yana chaqirarmikin, deb o'yladi. Ammo uni yo'qlashmadi. Nonushtadan keyin labi tirtiq bir davangirni oqsoqol deb tanishtirishdi. Oqsoqol "turinglar!" deb qichqirdi. Barcha o'rnidan turgach, hiringlab turib dedi:

- Qani, ziyolivachcha safsatabozlar, bir ter to'klaring-chi endi!

Bu gapni eshitib Jahongir beixtiyor Tolibjonga qaradi. "Ana ko'rdingizmi, kunimiz kimga qoldi", derdi Tolibjonning ko'zlari. Tuni bilan yo'talib chiqqan, ozg'in yigitning ko'zida ham afsus bor edi.

Oqsoqolning buyrug'i bilan tashqariga chiqib bolta, arra olishdi. Vazifa daraxt kesish ekan.

- Omadlaring bor ekan, - dedi Jahongir yigitlarga, - muz chopib yer o'ymaganlaringga shukr qilaveringlar.

Ozg'in yigitni yana yo'tal tutib, bukchayib qoldi. Tomog'ini qirib tupurgan edi, qor qizardi. Jahongir Tolibjonga qarab bosh chayqadi-da, oqsoqol tomon yurdi.

- Qon tupuryapti, ahvoli chatoq, - dedi ozg'in yigitni ko'rsatib.

Oqsoqol qo'l siltadi:

- Ajali yetsa o'ladi, yetmasa o'lmaydi, ishing bo'lmasin.

Jahongir unga tushuntirish ortiqchaligini anglab, afsus bilan iziga qaytdi. Ozg'in yigit yuzini oq qayinga qo'yib jim turardi.

Mahbuslar buyruqni ikki qilmay ishga kirishishgach, dastlabki daraxtlar qarsillab yiqilib, qorni to'zita boshlagan edi.

- Islomxon inim, kechgacha chidang, barakka qaytsak, boshliqqa kiramiz. Sizga yengilroq ish berishadi.

Ozg'in yigit - Islomxon yuzini daraxtdan olib, Jahongirga qaradi. Uning ko'zlari yoshlanib borar edi. Jahongir "yigit o'z taqdiriga kuyib ketyapti", deb o'yladi.

- Taqdirga tan bermay ilojimiz yo'q. Bu kunlar ham o'tar-ketar, - deb tasalli bermoqchi bo'ldi.

- Taqdir deysizmi?.. - Islomxon shunday deb xo'rsindi.

"Kim o'lar holatga yetsa, ul bilur jon qadrini" deganlaridek, Islomxon ozodlik qadriga qamoqqa tushib yetgan edi. Sassiqlik vagonda kela kelguncha erkinlikni, baxtni, muhabbatni ulug'lab yozgan she'rlarini eslab, avvaliga o'zidan o'zi uyaldi. Keyin o'ziga nisbatan bo'lgan nafrati orta bordi. Hozir kesilayotgan daraxtlarga qarab, yuragi ezildi. Kokillarini tarab, ma'yus turgan oq badan kelinchakni eslatuvchi oq qayin uning ko'ziga go'zallik ramzi bo'lib ko'rindi. Mahbuslar uning nazarida daraxtga emas, olam go'zalligiga bolta urar edilar, daraxt emas, go'zallik oh urib yiqilardi. Nazarida ozodlikda odamlara boshiga ham shunday kun tushgan. Kesilgan daraxtlar o'rniga nihol ekilsa o'rmon o'rni to'lar, ammo bevaqt, nojo'ya qirqilgan odamlar o'rni qachon to'larkin? Islomxon yo'lda kela turib xayolida tug'ilgan satrlarni tiliga ko'chirdi:

Qo'nma bulbul, qo'nma bulbul,

Mozor toshiga.

Nalar keldi, nalar keldi,

Yurtim boshiga...

Pichirlab aytilgan bu satrlarni Jahongir eshitdi.

- Siz... shoirmisiz, inim? - dedi Jahongir biroz ajablanib. Islomxon uning savolidagi bu taajjubni sezdi.

- Hayron bo'lyapsizmi? - dedi savolga savol bilan.

- Shoirlarni ham qamarlar, deb o'ylamagan edim. Qadimda xonlar durust madh etmagan shoirlarni jazolar ekanlar. Men shoirlar hayotidan yiroqman, Vatandan ham yiroqda edim, balki adashgandirman. Mening chamamda shoirlar madh etishni o'rniga qo'yishayotgan edi.

- Madh etardik... ammo dardimiz ichimizda edi. Cho'lpondan ayirdilar, Qodiriydan judo qildilar. Usmonni haydab ketdilar...

Xalqqa kim qoldi? Shayboniyxon zamonida Muhammad Solih degan nuqtadon shoir "Bo'ldi tanbalga vatan Farg'ona, qildi Farg'onani tanbalxonaga", degan ekan. Yurt endi tanbalxonaga aylandimi? Ig'voxona, tuhmatxonaga aylandimi?

- Nimaga qaqqayib turibsanlar?! Ishlalarini!

Labi tirtiq oqsoqolning baqirig'i Islomxonni xayol dunyosidan qaytardi.

- Ishlaymiz, xo'jayin, ishlash uchun kelganimiz bu yerlarga, - dedi Islomxon ma'yuslik bilan, keyin mahzun jilmaydi, - daraxt kesish nima ekan, olamni ostin-ustun qil, desangiz ham qaytmaymiz.

- Olam sensiz ham ostin-ustun bo'ladi. Sen buyurilgan ishni bajar.

Jahongir oqsoqolni bilagidan ushlab, chetga tortdi.

- Menga qara, oqsoqol, - dedi u tahdidli ohangda, - men siyosatchilardan emasman. Pachakilashib o'tirmayman. Sibirning muzliklaridan tirik qaytgan odamman. Sendan beshbattarlarni ko'rganman. Bu yigit bilan anavisi, - u yiqilgan daraxtni butayotgan Tolibjonni ko'rsatdi, - menga tegishli odamlar, ularga osilma. Har qancha gaping bo'lsa, menga aytaver.

Oqsoqol bu gapga javob beraman, deb og'iz juftladi-yu, "Buning peshonasiga bekor yozilmagandir, kel, shu bilan teskari bo'lmay", deb fikridan qaytdi.

- Men daraxt kesa olmayman, - dedi Islomxon Jahongirga. - Otib tashlashsa ham kesmayman.

- Unda yiqilganlarni butang. Men Tolibjon bilan arra tortaman, - dedi Jahongir.

Tolibjonning arra tortishga quvvi yo'q ekan. Jahongirni obdon holdan toydirdi. Peshinda tuzlangan karam solib pishirilgan iliq sho'rva ham totli tuyuldi. Ko'zini bir nuqtaga tikib olgan Islomxon esa tunuka tovoqni yarimlatmadi ham.

- Islomxon, ko'p o'ylamang, qarib qolasiz, - dedi Tolibjon hazil ohangida. - Hali biz bu yerdan chiqib uylanishimiz kerak.

O'zimizni o'zimiz qaritsak, qaysi qiz qaraydi bizga.

Islomxon do'stiga qarab jilmaydi. Yigirma beshdan oshgan qoraqosh yigit jilmayganida olam chax-chax urib kulishi kerak. Lekin mahkum yigitning hozirgi mahzun jilmayishidan osmon yanada tundlashgandek bo'ldi.

- Uylanish dedingizmi? Ha, uylanish kerak... Biz qutulib chiqamiz. Lekin bizni kimlar kutib oladi? Men shuni o'ylayapman.

- Kimlar bo'lardi, g'azzola qizlar-da, a, Jahongir aka? - dedi Tolibjon ayyorona ko'z qisib.

Uning sa'y-harakati zoe ketdi. Shoirning zoda qalbiga bu kabi arzon hazil malham bo'la olmas edi.

- Qizlar-ku, kutar, - dedi Islomxon o'ychan, - lekin biz borgunga qadar bog'lar qurib, bulbullar qirilib, quzg'unlar bulbul libosini kiyib olsa-chi?

Tolibjon Jahongir bilan ko'z urishtirib oldi. Jahongir "uni o'z holiga qo'ying", degan ma'noda yengil bosh irg'adi. Islomxon buni anglamay gapini davom ettirdi.

- Mashoyixlar "Kuching yetar ekan, olovni shu on o'chir, agar alanga olsa, jahonni kuydiradi. Dushmanani o'q bilan urishga qodir ekansan, uning kamon kerishiga yo'l qo'yma", deganlar. Biz olovni o'chirish kerak, deb va'z aytdig-u, o'chirishga urinmadik.

Kamonni dushman qo'lidan olish lozim dedig-u, olib qo'ymadik. Oqibatda jahon kuydi, kamondan tinmay o'qlar otilyapti. Bu yerlardan eson-omon qutulsak ham yonib ado bo'lgan jahannamga boramiz.

- Islomxon, siz shoirsiz. Shoirlar falsafaga moyil bo'ladilar, - dedi Tolibjon jiddiy ohangda. - Ammo bu falsafangiz menga ma'qul emas. Bizni nishonga aylantirib, o'z do'stlarimiz qo'lga kamon berdilar. Bu kamon otuvchilar hozir ozodlar, baxtiyorlar. Men to bu yerdan chiqqunimcha ularga omonlik tilayman. Siz ham tilang. Hammamiz tilaylik. Chiqib ularni sog'-omon ko'raylik. Men ularning makkor ko'zlariga bir marta qaragam kifoya. Ularning ko'zlarida bir martagina iztirob ko'rsam yetarli.

Jahongir soddadillik bilan aytilgan bu gapni eshitib, kulimsiradi. Tolibjon bundan ranjidi.

- Nimaga kulyapsiz? Omon chiqishimizga ishonmayapmizmi? - dedi u.

- Rahmatli mudarrisim "Agar olam tig'i qo'zg'olsa, Xudo xohlamasa, biror tomirni ham qirqa olmaydi", der edilar. Xudo xohlasa, eson-omon bundan qutulib chiqasizlar. Ammo... kamon otganlar ko'zida iztirob ko'raman, deyishingiz xomxayol, inim. Shahar darvozalarini yopib bo'lar-u, ular og'zini yopib bo'lmas. Islomxon topib aytdilar: ular bulbul libosida hunar ko'rsataveradilar.

- Sizning badbin niyatingiz meni hayron qoldirdi. Qachongacha ular gunoh ishlardan zavq olishadi, tavba ham bemaza emas, bir kunmas bir kun undan ham tatib ko'rishar-ku?

- Tolibjon inim, men bilan bahs yuritmag, Xudo xayringizni bersin, - dedi Jahongir vaziyatni yumshatish uchun kulimsirab, - peshonamdagi yozuvni bilmaysizlar. O'qishga harakat qildinglar, sezib turdim, ammo o'qiy olmadinglar. Oriyatli ekansizlar, so'rashga istihola qildinglar. Endi o'zim aytay: "Alqasosu minal Haq" deyilgan. Siz ham o'zingizga yomonlik qiluvchilarni turmush hukmiga havola eting. Turmush sizga o'ch olib beruvchi xizmatkordir.

Tolibjon bu gapni eshitib, bir zum jimib qoldi. Keyin bosh chayqab dedi:

- Gapingiz rost, siz bilan bahs yuritib bo'lmaydi. Taqdirimiz zohiran bir. Yurakdagi dardimiz boshqaga o'xshaydi.

Jahongir "na chora", deb yelka qisib qo'ydi. "Bular hali yosh, hademay hovurlari bosiladi, ularning jig'iga tegmay", deb mag'lub odamday bosh egdi. Islomxon uni birinchi marta ko'rayotganday tikilib turdi-da, horg'in odamning tovushida dedi:

Shabi g'am gird-bodi oham az jo burd gardunro,

Furo' burd ajdahoi sayli ashkam rub'i maskunro, -

degan ekanlar Shayhim Suhayliy. Ya'ni, g'amli kechalarda ohimning quyuni osmonni o'rnidan qo'zg'otadi. Ko'z yoshim selining ajdahosi yer yuzini yutib yuboradi.

Oqsoqolning "Turinglar!" degan baqirig'i yangramaganda ularning azaga kelgan xotinlar hasratini eslatuvchi bir oz mungli, bir oz alamli gaplari davom etaverishi mumkin edi.

Qishning qahri qirqilib, oqtoq tez-tez ko'rinadigan bo'lib qolgan kunlarda tikanli sim bilan o'ralgan hovli etagidagi bo'sh uy egalari

kelishdi: ustlariga kalta paxtali qora to'n, oyoqlariga qo'pol botinka kiygan, sochlari olib tashlangan, qora ro'mol o'rab olgan, kirtaygan ko'zlari ma'yus boquvchi turli yoshlardagi ayollarni ko'rib, dastlab barcha ajablendi. So'ng kimningdir yuzida kulgi o'ynadi, kimningdir ko'zlarida yosh ko'rinadi.

Eng chetdagi bu uyga kimning borishi oqsoqolning himmatiga bog'liq edi. Bir kuni kechki payt u barakka kelib, to'rt kishini chaqirdi. U mahbuslarning ismini aytib chaqirmas edi, oltinchi barakdagi o'ziga tobe odamlarning hisob raqami yod bo'lib ketgan, "256097" raqamli kimu "256071" kim - adashmay ajrata olardi. Bu kech ham ro'yxatga qaramay hisob raqamlarini aytib chaqirdi. U go'yo odamlarni emas, tartib bilan taxlangan jonsiz buyumlarni saralaganday harakat qilardi. Bir necha hafta ichida u mahbus ekanini unutgan, o'zini boshliqlar qatori qo'yib kerilishni odat qilgan, ozodlikdagi gunohini unutib, yangi gunohlar sandig'ini ochib olgan edi.

Islomxonning raqami tilga olinganda nainki uning o'zi, balki Tolibjon, hatto Jahongir ham titrab ketishdi. Ular Islomxonning marhamatga sazovor bo'lishi mumkin emasligini, bu "marhamat" uning izzat-nafsini xo'rlashdan iboratligini anglab turishardi.

- Men... bormayman, - dedi Islomxon o'rnidan turib.

Oqsoqol unga qarab ishshaydi. Labi tirtiq odamning afti qo'rqinchli tusga kirdi.

- Borasan, bu buyruq! - dedi.

Jahongir o'rnidan turib, oqsoqolga ro'baro' bo'ldi:

- Musulmonlarga tegma! Haromga aralashirma bizlarni!

- Musulmonlarning yilda bir mov bo'ladigan mushukmi, - oqsoqol shunday deb tisarildi. - Bu kattaning buyrug'i. Hammang galma-galdan kirib chiqasanlar, tartib shu!

... Islomxon tongda g'arib kishi kepatasida qaddini bukib kirib keldi. Churk etib og'iz ochmadi. Nonushtaga qaramadi ham.

O'rmonga borib kecha yiqitilgan daraxt ustiga o'tirdi. Boltaning sopini qattiq qisganidan barmoqlari ko'karib ketdi. Jahongir uning barmoqlarini asta bo'shatib, boltani qo'lidan oldi. Tolibjon do'stining yoniga o'tirdi.

- Onam tengi ekan... - dedi Islomxon yig'lamsirab, - olimning xotini ekan. Gunohini o'zi ham bilmaydi... Biz-ku mayli, xotinlarni nimaga qiynashadi? - Islomxon peshonasini Tolibjonning yelkasiga qo'yib ho'ngrab yig'lab yubordi. - Biz kimmiz o'zi, odammizmi, hayvonmizmi? - Islomxonning keyingi gaplarini tushunib olish qiyin bo'ldi.

Oqsoqol "ishlaysanlarmi, yo'qmi!" deb do'q urmoqchi bo'ldi-yu, bolta ushlab turgan Jahongirni ko'rib, shashtidan qaytdi.

Jahongir Islomxonning ahvol-ruhiyasini haromdan hazar qiladigan inson sifatida tushunardi. Shoir yuragidagi cheksiz nafratni his qilish uchun odamda shoir qalbi bo'lishi kerak. Ayollar baragiga qadam bosganda ayrim erkaklarning hayvon kepatasiga kirib qolganlarini, ma'sumaning xonadagi pishillashlar, hiringlashlardan titrab o'tirishini ko'rish, uning "xalq dushmani", deb e'lon qilingan, hozir Sibirning ovloq yerlarida azob chekayotgan keksa eri, qizlari haqidagi hikoyalarni eshitishdan ko'ra jonni Azroil qo'lga topshirmak ming karra afzal edi.

Oradan kunlar, haftalar o'tib, qamoqxonada ayollar baragiga "qiz kirib, qiz chiqayotgan" erkaklar haqida masxaraomuz gaplar oralab qoldi. Shu haqda og'iz ko'pirtirayotgan mahbus Jahongirdan kalla yegach, "g'alati erkaklar" haqidagi gap-so'zga xotima yasaldi.

Islomxon qishni ming bir azob bilan chiqardi. Mahbuslar o'zaro suhbatlarda ayrim tuhmatchilarni so'kardilar, la'natlardilar, begunohliklarini isbot qilish maqsadida Stalinga maktub yozib najot kutar edilar. Tolibjon bilan Islomxon ham bu ishdan chetda qolmadilar. Islomxon bu yerdan tirik chiqib ketolmasligiga aqli yetib, tushkunlikka berilgan edi. Tolibjon avval o'zi maktub yozdi. "Almoniya Karl Marks vatani bo'lgani uchun, buyuk dohiymiz Leninni panohiga olgani uchun men u yerga borib o'qidim", deb boshlab, buyuk dohiy Stalinga mehri beqiyosligini bayon qilib tugatdi. Umid bilan yerni yorib chiqqan ko'kat quyosh nuriga to'yamay do'lga tutilgani kabi Almoniyada bilim olgan yoshlar nohaq xazon bo'layotganlarini ham aytdi. Islomxonni ham shunday maktub bitishga majburladi.

Jahongirni ham yozishga undashdi. Bu yumushdan foyda unmasligini bilgan Jahongir qo'lga qalam olmadi. Umid bilan javob kutayotgan bu ikki yoshga qarab turib, Jahongir bir hikmatni tez-tez eslar edi: boshhoqdagi dondan so'rabdilar: "Nechuk imillaysan, tez yetilmaysan?" Boshhoqdagi don javob beribdi: "Tez yetilsam tegirmon toshlari orasida tezroq yanchilaman-da"... "Bu yigitlar tegirmon toshlari kutayotganini bilmay tez yetilishdi. Endi bu toshlar orasidan omon chiqisharmikin?" deb ko'p o'yladi. "Nurga o'lim yo'q, deydilar. Bu yigitlar nurmisol, Xudo xohlasa, omon chiqishadi", deb o'ziga o'zi tasalli berdi.

G'amga saxiy, shodlikka xasis bu dunyo nolalarga parvo qilmay tegirmon toshlarini ayovsiz yurgizardi. Dastlab Tolibjon javob oldi - hukm qat'iy, shikoyatga o'rin yo'q ekan. Shunda u peshonasiga bir shapaloq urdi.

- Professor Gerxard shu yerda qol, deganda men ahmoq ko'nmanman. Vatanga xizmat qilaman, debman!

Bu gapni eshitib, Islomxon uning og'zini kafti bilan yopdi.

Islomxonga javob keyinroq, bahor borliqni erkalay boshlaganda keldi.

Oftob issig'i tanalariga o'tib, daraxtlar uyg'ondi. Uyg'ondi-yu, yalang'och badanlaridan uyalib, shoshqich ravishda qush tiliday yaproqlardan iborat harir pardaga o'rala boshladilar. Bu yashil harir parda orqasida ularning oq, toza badanlari yanada go'zal ko'rindi. Endigina yaproq chiqargan daraxtlar Islomxonning ko'ziga bu go'zalalikda emas, balki kasaldan turgan bemorday za'faron ko'rinar edilar. U daraxtlarni o'zi kabi o'limga mahkum deb bilardi. O'zining o'nglanmasligiga ishonib qolgan Islomxon har qon tupurganida:

- Bu dard ilaki o'larman, maraz chu zohir emas,

Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'aylar, -

deb qo'yardi.

Jahongirning "Bahorga yetib olsak, bu dardlardan forig' bo'lib ketasiz", degan daldasini eshitib, miyig'ida kulardi.

Islomxonni qamoq boshlig'i ayni bahor kuchga kirgan pallada chaqirdi.

- O'rtoq Stalinga yozgan xating yurtingga yuborilgan. O'zingning yozuvchilaringdan iborat komissiya "millatchiligi to'g'ri", deb xulosa chiqarib bergan. Shunga qaramay, kasalliging inobatga olingan. Seni janubga, issiqroq yerlarga ko'chiramiz. Hoziroq yo'lga chiqasan.

Islomxon xayrlashar mahali turar joyini yana eslatib, Jahongir bilan Tolibjonga bir o'tinchini aytdi:

- Onamga aytinglar, bergan oq sutlariga rozi bo'lsinlar. Men hech kimga xiyonat qilmadim.

Jahongir bu shoirmi boshqa ko'rmadi. Urushdan keyin yurtiga qaytib, uni so'roqladi. Onasi o'g'li hajrida kuyib ado bo'libdi.

Singillari akaning na tirigini, na o'ligini bilishardi. Islomxonning, u sig'ingan allomalarning nomlari tilga olinmayotganidan bildiki, ularga hali ham omonlik berilmabdi. Shunda Islomxon ulug'lardan misol qilib aytgan bir baytini esladi:

Ba nomi neko' gar bimiram ravost,
Maro nom boyad ki tan margrost.

"Yaxshi nom bilan o'lsam, shu yetadi, menga yaxshi nom kerak, tana esa o'lim uchundir", der edi, bechoraning nomini ham o'chirishibdi", deb achindi.

Xoinlikdan xudo asrasin

Kapitan Ramazonovning so'rog'idan so'ng Jahongir eslagan voqea bayoni.

Kapitan Ramziddin Ramazonov mayor Solihovning topshirig'ini bajarib, marhum Sharipov oilasiga yaqin kishilar haqida ma'lumot to'pladi. "Mayor qotilni marhumga yaqin odamlardan qidirib to'g'ri qilyaptimi, - deb o'yladi u. - Muhammadrzaevga yaqin odamlar-chi? Uning urush yillaridagi sirli harakatiga nima uchun qiziqmayapti? Partizanlar otryadida bo'lgan, so'ng asirga tushgan, Turkoshtellda - SS bosh boshqarmasining Turkiston bo'limida xizmatda bo'lgan, u yerdan topshiriq olib, yurtiga kelganu to'g'ri militsiyaga uchragan. Nemislar tayyorlab bergan hujjat bilan tinchgina yashab yurishi mumkin edi..." Ramazonov savollariga javob topolmay Jahongir haqida ma'lumotlar jamlangan papkani ochdi. 1944 yilgi so'roq, to'plangan ma'lumot ajablanarli edi.

"Jahongir Muhammadrzaev partizan otryadida barcha harbiy operatsiyalarda halol ishtirok etdi. Yurtdoshi Tolibjon To'xtasinov bilan navbatdagi operatsiyaga ketib, nishonsiz g'oyib bo'ldi. Otryadda sotqin, xoin deb gumon uyg'otgan emas.

Otryad komandiri, podpolkovnik Strujev"

1944 yilda Muhammadrzaev harakatida jinoyat alomatlari topilmagan, aksincha, 1938 yilgi hukm bekor qilingan. Lekin oradan to'rt yil o'tib "Vatan xoini" Muhammadrzaev o'n uch yil ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan.

Bu sohaning nozik jihatlarini hali yaxshi o'rganib yetmagan kapitan Jahongirning hayotiga oid ma'lumotlardan bir xulosa chiqara olmas edi. Asirga tushganlarning, Yugoslaviya partizanlari safida jang qilganlarning urushdan keyingi ayanchli taqdiri unga ayon. Qo'shinlardagi maxsus bo'limning berahmligini ham biladi. Qirq to'rtinchi yilda, josuslik vazifasi bilan o'tib kelgan odamning gunohidan o'tishlari mumkinmidi? Ramazonov "Agar bizning razvedkaga xizmat qilgan bo'lsa, gunohidan o'tishgandir", deb xulosa chiqardi. Gunohdan o'tib turib, to'rt yildan so'ng uni yana qamoqqa tiqishlari ajablanarli. "Agar odamni Xudo yaratib, uning taqdirini ham belgilab qo'ygan bo'lsa, bunday chigal taqdirni qanday o'ylab topdi ekan? Taqdir changalida o'yin bo'lgan odam aqlidan ozmay yashashi mumkinmi?"

Ramazonov Jahongir haqida o'ylaganlarini mayor Solihovga aytdi.

- Istasangiz, tegishli bo'lim bilan bog'laning. Istasangiz, o'zi bilan gaplashing. Lekin mening nazarimda Muhammadrzaevning u yillardagi hayotidan bu ishga aloqador ma'lumot o'lmaysiz. Balki... - Solihov picha o'yladi, - bu odamning fe'l-atvorini aniqlashga yordam beradigan biror gap chiqar. Men marhumning yaqinlari bilan shug'ullanaman. Siz Muhammadrzaev bilan uchrashing.

Maxsus bo'limda Ramazonovning iltimosi ikki kundan keyin qondirildi. Muhammadrzaev hayotiga oid ma'lumotlar to'plamini unga ko'rsatishmadi. Buning o'rniga "J. Muhammadrzaev razvedkada xizmat qilmagan", degan qisqagina javob xati berishdi. Turkiston legioniga oid savol-javoblar va ma'lumotlarning eng so'nggiga tikilgan, Jahongirning o'z qo'li bilan arab imlosida xusnixat bilan yozgan tilxati Ramazonov uchun sir bo'lib qolaverdi. Aqalli "Men xoin bo'lmaganim vajhidan yurtimga qarshi ish ko'rishdan o'zimni tiyib, sizlarga taslim bo'ldim. Ularning buyruqlariga bo'ysunishdan maqsadim - ota yurtimga kelib olish edi. Sizlarga xizmat qilishim u tomonga nisbatan xoinlik bo'lur, men esam xoinlikdan hazar qilaman. Xoinlikdan hazar qilguvchilar o'limga loyiq topilsa, men kundaga bosh qo'yib berishga roziman", degan tilxatni ko'rsatishganda ham Ramazonovga ko'p narsalar oydin bo'lar edi.

Ramazonov Jahongir yotgan shifoxonaga mavhum taassurotlar ichida bordi. Bosh tabib "Bemorning oromi buzilgan, buguncha so'roq qilmang", dedi. Oromining buzilishiga "o'g'illariman", deb o'zini tanishtirgan bir yigitning tashrifi sabab, deb izohladi. Ramazonov bosh tabibning gapini ikki qilmay, iziga qaytib, shifoxonaga ertasiga kun yoyilganda keldi. U Jahongir yolg'iz xonaga kirganida hamshiralar muolajani tugatib chiqishayotgan edi.

Jahongir o'g'li kelib ketganidan keyin Ollohga shukr qilishni ham, jonimni tezroq olaqol, deb faryod urishni ham bilmay qoldi. Islomxonni o'ylab yotgan paytida yelkasiga oq xalat tashlab olgan tanish yigitni ko'rib, yuragi urishdan to'xtab qolganday bo'ldi. Boshini yostiqdand uzib, qaddini ko'tarmoqchi edi, majoli yetmadi. Yigit - uning pushti kamari, o'ttiz uch yil xayolida erkalab, avaylagani - salom berib, "bezovta bo'lmang", deb yelkasidan ushladi. Jahongir beixtiyor uning qo'lga kaftini qo'ydi. Bu xayolidagi do'mboq qo'lcha emas... Ammo bu qo'lning tafti yuragiga qayta jon berganday bo'ldi. Salom-alikdan so'ng ota-bola tildan qolganday bir-birlariga tikilishdi. Alamlar - shodliklar ham, dardlar - hasratlar ham, faryodlar - baxtiyorlik ham shu qarashlarda zohir edi. Jahongirning qarashida xijolatlik, yo'q, xijolat emas, kechirilmas gunoh qilib qo'ygan bandaning iztirobi bor edi: harholda jigarini, pushti kamarini musofirliklarda xor qilib qo'ymay voyaga yetkazgan odamning o'limiga sababchi bo'ldi. Yo'lchivoy uni shohid emas, balki qotil deb bilar, nafratlanar? "Nafratlanarmikin? - Jahongirning ko'ngliga shu savol keldi. - Nafratlanganida yo'qlab kelarmidi? Yo onasi yubordimi? Men qotil emasman, deb aytib qo'yaymi?"

Jahongir bu gapni ayta olmadi. Og'zini ochdi-yu, ovozi chiqmadi.

"Boshingizga tushgan savdolarni milisaxonada aytishdi. Bir boshga shunchalara kulfat yetar. Qotilni ko'rgan bo'lsangiz, aytib, bag'rimizga qayting", Yo'lchivoy shunday demoqchi edi, uydan chiqayotganidayoq shu gaplarni aytaman, deb qaror qilgan ham edi, ammo aytolmadi. Otasining mo'ltillab turgan ko'zlariga qarab gapirolmadi. Noqulay jimlikdan qutulish uchun xaltani ochib, kosani oldi.

- Ayam berib yubordilar, - dedi Yo'lchivoy kosa ustidagi nonni olib.

Jahongirning dimog'iga tanish hid urilib, entiktirib yubordi: moshkichirining hidimi? Xadicha uning qanday taomni xush ko'rishini, kun ora moshkichiri qilib berganlarini unutmabdi-da?

- Ayangiz esonmilar? - dedi Jahongir titroq ovozd.

Yo'lchivoy uning hayajonini tushundi. Ayasining "u kishi moshkichirini xush ko'rardilar, o'zim pishirib beray", degan gaplarini esladi.

- Duo deb yubordilar.

- Ayangizning duolarini olabering, kam bo'lmaysiz.

Ular yana jim qolishdi. So'ng Yo'lchivoyning qistovi bilan Jahongir qoshiq uchida moshkichiridan "nasiba" deb og'ziga soldi.

Biroq yutishi qiyin bo'ldi. Ich-ichida to'lqin urayotgan yig'i bir chimdim ovqatning o'tishiga arang yo'l berdi.

Yo'lchivoy uzoq o'tirish bemorni toliqtirib qo'yishi mumkinligini fahmlab ketishga izn so'radi.

- Ayangizga duo deng, - Jahongir shunday deb o'g'liga tikilib qoldi. - Yana bir gapni ayting, - Jahongir bu gapni aytishga qiynaldi, ko'zlarini olib qochdi. - Iymoni butun, muslim yigitsiz, so'zlarimga tushunasiz... Ayangizga aytingki, u kishining gunohlari yo'q. Bandaning oldida ham, Olloh oldida ham bokiralar. Musofirlikda turmush qurganlarida boshlari ochiq edi, men bunda yurib, orqalaridan taloq qilib edim. Ko'ngullari kirlanmasin, ayting. - Jahongir shu gaplardan so'ng ko'zlarini yumib oldi, mijjalari har qancha jipslashmasin, tomchi yosh sizib chiqishga yo'l topdi.

Tunda uxladimi, alahsiradimi bilmaydi. Ertalab hamshiralar kirishgach, sal hushini yig'ishtirdi. Ular chiqib ketib, eshik og'zida oq xalatli odam ko'ringanda dastlab uni tanimadi. Tanigach, "Avval eski oshnamni topib ro'para qildi, keyin o'g'limni... endi nima hunar ko'rsatarkin", degan xayolda qaddini biroz ko'tardi.

Ramazonov so'roq qilish hadisini olmagan edi. Ayniqsa, bemor odamni daf'atan so'roqqa tutishni o'ziga ep ko'rmay taraddudlandi. Agar u to'g'ridan-to'g'ri so'roq boshlaganida Jahongir ajablanmagan bo'lardi. Tergovchining yog'och kursiga noqulay o'tirishi, so'roqni darrov boshlamayotgani aksincha uni taajjublantirdi.

Ramazonov cho'ntagidan "Kazbek" chiqarib, bir dona papirosni labiga qistirdi, so'ng qutini Jahongirga uzatdi. "Chekmayman", dedi Jahongir.

- Yaxshi qilasiz, men ham chekmas edim, urushda o'rgandim, - dedi Ramazonov, keyin papirosni qayta qutiga soldi, - darvoqe, bu yerda chekish mumkinmasdir, a?.. Siz partizanlar otryadida jang qilgan ekansiz, qaysi yerlarda bo'lgansiz?

- Belorussiyada, Bryansk o'rmonlarida.

- Men u tomonlardan o'tmaganman. Stalingraddan Odeergacha bordim. Ukrainada partizanlar bilan ko'rishdik. Yigitlar aytib berishgan, partizanlarga og'ir bo'lganini bilaman. Biz-ku, ro'paramizda frits borligini bilardik. Olg'a, yanchib tashlansin, degan buyruq olsak, bas. Partizanlarning esa chor atrofida frits.

- Bu gaplarni menga nima uchun aytyapsiz? Buni qotillikka daxli yo'q. So'raydiganingizni so'rang.

- Daydidaradagi ish bo'yicha mayor so'raydi. Meni sizning o'tgan hayotingiz, do'st-birodarlaringiz qiziqtiradi.

- Mening do'st-birodarlarim yo'q.

- Unchalikmasdir. Masalan... Tolibjon To'xtasinov kim edi? Yo uni tanimaysizmi?

Jahongir achchiq kulimsiradi.

- Tolibjondan gumon qilmay qo'yavering... U bechoraning jasadi Almoniyada qolgan...

Jahongir shunday deb ko'zlarini yumdi. "Tolibjonni nimaga surishtiryapti? Yo Turkoshtellening yuvindilarini suzib olmoqchimi? Tolibjonni Sotti otib tashlaganini qirq to'rtinchi yilda aytgan edim-ku? Bularning maqsadi nima o'zi? Qotilni aniq bilsam edim, endi aytardim, qutulib qo'ya qolardim. Orqasidan ko'rgan bo'lsam, aniq o'sha edimi yo yo'qmi - bilmasam, gumon bilan bir odamni abgor qilib gunohga botaymi? Gumonni aytgan taqdirimda bular ishonadilarmi? O'g'limni ko'rdim, Xadicha ham Xudoga shukr, tirik ekan. Menga yana nima kerak? Tirik qolib nima karomat ko'rsataman? U odamning akamda nima qasdi bor ekan, bilmayman. Lekin mening qasdim ham bor edi-ku? Nima uchun yashashni istab qoldim? Meni shayton yo'ldan uryapti. So'zimdan qaytsam - Xudo urgani shu bo'ladi. Bu hiylagarlar mendan nimani istashyapti? Maqsad Daydidara emas, boshqa. Jasadi begona yurtda qolib ketgan bir bechorani nimaga eslab qolishdi?"

Jahongir partizanlar otryadi komandirining xatini Ramazonov o'qiganidan bexabar, Tolibjon bilan shunchaki qiziqayotganini bilmaydi. Jahongirda uyg'ongan ozgina sarosimani ham Ramazonov ilg'ab, "Bunda bir gap bor shekilli?" deb qo'ydi. "Men qotilman, deb turishi bejizmasdir, balki? Xoinligi ochilsa, Vatan xoini sifatida otilishdan ko'ra, qotil sifatida otilishni afzala ko'rayotgandir? Bu odam xoinlik qilishi mumkinmi? - Ramazonov Jahongirga tikildi-da, "mumkin", degan xulosa chiqardi. - Bu jamiyatda adolat topmadi, faqat ezildi, shu alam tufayli fashistlarga xizmat qilgan bo'lsa qilgandir. Keyin... qo'rqanidan bosh egib kelgandir. Agar shunday bo'lsa... o'zim otib tashlardim buni..."

Ramazonovning xayolini yoritgan bu fikr asabini qo'zg'adi. Yaqindagina "ko'p azob chekkan ekan", deb achingani bu odamga nafrat bilan qaradi. U urushdan qaytganida do'stlariga "Stalingraddan Odeerga qadar Azroilni opichib yurdim, istagan paytida jonimni sug'urib olishi mumkin edi", deb hazillashardi. Har qadamida o'lim chohiga tortilishi mumkinligini bilib janglarga kirgan odamning xoinga yoki sotqinga nisbatan nafratini chetdan turib qoralash noinsoflik hisoblanadi. Boz ustiga Ramazonovning bu damdagi nafrati o'tkinchi, Muhammadrizaeveni xoinlikda ayblashga asosi yo'qligini o'zi ham sezib turardi. Yashin nuri zaminni bir zungina yoritgani kabi, gumondan uyg'ongan nafratning kuchi ham uzoqqa bormaydi.

- Tolibjon To'xtasinov siz bilan partizan otryadida birga bo'lgan. Germaniyaga qanday borib qolgan? - deb so'radi Ramazonov, ko'zini yumib yotgan Jahongirdan.

Jahongir ko'zini yarim ochib, unga qaradi. "Bilmaydimi, yo meni laqillatmoqchimi?" deb o'yladi.

- Hamma gaplarni qirq to'rtinchi yilda aytganman. Hujjatlarga tirkalgan.

Jahongir shunday deb yana ko'zini yumdi. "Tolibjondan xavfsirayaptimi? Tolibjonning qaysi ishi ularning tinchini oldi?" Jahongir xayolan yaqin o'tmishga qaytishga majburiyat sezdi.

Ular bahorda issiqroq o'lkalardagi qamoqxonaga yo'natilayotgan Islomxon bilan xayrlashishdi. Bahorning yomg'irli kunlari ado bo'lgach, daraxta kesishni ham bas qildilar. So'ngsiz o'rmonzorning qoq o'rtasida nima uchun daraxt kesganlari shunda ma'lum bo'ldi: bu yerda zavod qurilarkan. Ularning qilmagan ishlari qolmadi: yer kavlashdi, g'isht tashishdi, qorishma qorishdi... Tolibjon o'tgan kunlarni erinmay sanardi. Ozodlikka chiqquniga qadar qolgan yillarni, oylarni, haftalarni, kunlarni, hatto soatlarni hisoblardi. Yorug' olamda bo'layotgan voqealar haqidagi sarosimali xabarlar o'rmonlar oshib, tikonli sim to'siqlar oshib mahbuslar qulog'iga yetib kelardi. Tebranib turgana notinch dunyoning erta-indin portlab, alanga olishiga barchaning aqli yetardi. Dunyoning qachon portlashi haqida turlicha taxminlar qilishardi. Zavod qurilishining susaymayotganiga qaraganda portlashga picha vaqt bor edi. Lekin qiyomat kutilmaganda barvaqt boshlandi. Uni mahbuslar soqchilarning xavotirli qarashlaridan, boshliqlarning behalovat yurishlaridan sezishdi. Zavodda qurilish ishlari to'xtatilib, o'rnatilgan jihozlar qayta ko'chirila boshlangach, xavotirlar bejiz emasligi bilindi. Ko'p o'tmay portlash ovozlari quloqqa chalindi. "Urush boshlanibdi", degan xabar bir zumda barchaga ayon bo'ldi. "Endi nima qilarkinmiz?" degan savolga javob topishga ulgurishmay osmonni bir to'p chigirtkamisol samolyotlar bosdiyu qiyomat boshlandi.

Yarim soat ichida qariyb uch yil davomida qad rostlagan zavod binolari ham, ular yashagan yog'och uylar ham, tikonli sim to'siqlar ham yakson bo'ldi. Boshi majaqlangan, qo'li yoki oyog'i uzilib ketgan odam jasadlari, yonayotgan uy xarobalari bu yarim soatlik qiyomatdan xotira bo'lib qoldi.

Joni foydaga qolgan mahbuslar "samolyotlar hozir yana qaytadi", deb o'rmondan panoh izlab qochdilar. Bir mo'jiza bilan qiyomat

olovidan omon chiqqan soqchilar ularga e'tibor ham bermadilar. Jahongir Tolibjonning bilagidan ushlab, boshqalar kabi o'rmon sari yugurdi. Qiyshayib yonayotgan minora yonidan o'tishayotganda chap qo'lga tiralib turishga urinayotgan keksa mahbus "Birodarlar, meni tashlab ketmang", deb iltijo qildi.

- Professor-ku? - Tolibjon shunday deb uni qo'ltig'iga kirib ko'tardi.

Qo'shni barakdagi bu qariyani Tolibjon hurmat qilar, ish chog'ida ham og'irini yengil qilishga intilardi. Jahongir uning olim bo'lganini, bu yerga o'zi ham bilmagan sabab bilan kelib qolganini Tolibjonning gaplaridan bilardi.

Ular holdan toyguncha yurdilar. Professor oyog'idan yaralangani boisidan uni ikki qo'ltig'iga kirib deyarli ko'tarib borishdi.

Kambag'alning hovlisidek keladigan yalanglikka chiqib to'xtashdi.

- Endi qayoqqa boramiz? - dedi Tolibjon Jahongirga qarab. Professor o'zbekchani bilmasa ham, gap ohangidan savol mazmunini uqdi.

- Agar nemislar bostirib kelishayotgan bo'lsa, sharqqa qarab boraverish kerak, u yoqda o'zimiznikilar, - dedi u.

- O'zimiznikilar? - dedi Tolibjon o'ylanib. - O'zimiznikilar yana qamoqqa tiqishmaydimi?

- Harholda shu yoqqa qarab boraverish kerak, - dedi Jahongir. - Balki uyimizga yetib olarmiz?

Qo'lbola yasalgan zambilga professorni yotqizib, yo'lni tasmollab yuraverishdi. Ertasiga kunbotarda bir qishloqdan chiqishdi.

Jahongir Tolibjon bilan professorni butazorda qoldirib, o'zi qishloq tomon yurdi. Ko'p o'tmay qo'lida yarimta non, uchta tuxum ko'tarib qaytdi.

- Urush boshlanganiga yarim oy bo'libdi, - dedi u, - nemislar yaqinmish. Kecha bu yerdan chekinayotgan qizil askarlar o'tishibdi. Professorni olib qolishga ko'nishmadi. Qamoqdan chiqqanimizga qo'rqishyapti. Lekin, bu yerdan yigirma chaqirim yursak, bir qishloq bor. Qamalgunimga qadar men o'sha yerda yashaganman.

"Qaerda, nima uchun yashagansan", deb surishtirib o'tirishmadi. Non bilan tuxumni bo'lishib yeb, qorong'i tushguncha yo'l bosishdi. Jahongir yashagan qishloqqa ertasi kuni peshinga yaqin yetib borishdi.

Ostonada o'tirgan Grigorich bilan kampirni Jahongir uzoqdan ko'rib "xayriyat", deb quvondi. Grigorich ularni avvaliga chekinayotgan askarlardir, deb o'yladi. Keyin Jahongirni tanib, hayratdan yoqasini ushladi.

- Seni uzoq kutdik, xavotir eddik, - dedi chol professorni uyga yotqizib chiqqach, - uch kun oldin kizimkani katta yo'lga kuzatib qo'ydim. Chekinayotgan askarlar, odamlarga qo'shilib ketdi. Shu bahonada uyiga yetib oladi. Kelishingni yuragi sezgan ekan, senga bir gap aytib ketuvdi. O'pangning omonatini olibdi, rozi bo'larmishsan. Xudo xohlarsa omonatingga xiyonat qilmas emish.

Jahongir Oynisaning maqsadini tushundi. Boshini changallab, indamay o'tirdi.

- Grigorich, professorni siznikiga tashlab ketamiz. Yaxshi odam u. Tuhmatga uchrab qamalgan, - dedi u uzoq davom etgan sukutdan so'ng.

- Yaxshimi-yomonmi, u ham bir odam, - dedi chol. - Qaraymiz, umri uzoq bo'lsa, tuzalib ketadi. Nasibasi qirqilgan bo'lsa, chorasizmiz. Sen o'zing nima qilmoqchisan?

Jahongir javob o'rniga bosh qimirlatdi.

- Ketolmaysan. Katta yo'llarga nemislar yetib kelgandir. Shu yerda kut. Nemislar kelsa ham senga tegishmas. Bolshevik emassan. Quvg'in qilingan odamsan. Sheriging ham qolaversin.

Cholning maslahati Tolibjonga ma'qul kelmadi.

- Bu yerda qolsak, sotqin degan tamg'adan umrbod qutulamaymiz, ketamiz, - dedi.

Qorinni to'qlab, kiyimlarni almashtirib, yo'lga tushishdi. O'rmonni panalab yurib, nemislarga duch kelishdi. Ulardan berkinamiz deb, o'rmonga ichkarilab, yo'ldan adashib, ochlikdan o'lar holga tushganlarida qurshovdan chiqishga urinayotgan askarlarga duch kelishdi. O'zlarini O'zbekistondan Belorussiyaga tajriba o'rganish uchun kelgan chorvadorlar deb tanishtirishdi. Komandir peshonasida yozuvi bor Jahongirga ishonqiramay qarab qo'ydi, ammo indamadi. Ular qurshovdan chiqolmay, o'rmon ichkarisiga qarorgoh qurishdi. Shu zaylda partizanlik hayoti boshlandi. Jahongirning merganligi, dovyurakligi ayon bo'lgach, komandir qarashlaridagi xavotir, ishonchsizlik yo'qoldi.

Bir kuni kichkina guruh bilan ketishayotganda Jahongir Tolibjonga:

- Bular bizga endi ishonishdi, sezdingizmi? - dedi.

- Buni-ku, sezdim, - dedi Tolibjon. - Lekin boshqa narsani ham sezib yuribman.

- Nimani?

- Ikkimizni boshqalarga qaraganda ko'proq yuborishyapti bunaqa janglarga. Nimagaligini bilasizmi?

- Nimaga?

- Biz bularga begonamiz. O'lsa ham shular o'lsin, deyishadi.

- Undaymasdir, - dedi Jahongir. - Ko'pga kelgan to'y...

- Bilasiz-ku, men hamma narsani hisob-kitob qilib yuraman.

- Xudoning o'zi asrasin bizni, urushdan keyin bir parcha qog'oz yozib bersa, yurtimizga yorug' yuz bilan qaytsak bas.

Tolibjon "buncha soddasiz", deganday kulimsirab qo'ydi. Bir nafaslik bu kulimsirash Jahongirning xotirasiga mixlanib qolgan ekan. Keyinroq pistirmaga duch kelishganda ham, nemis qamoqxonasiga tushganida ham, so'ng "Turkiston legioni" deb atalmish qo'shinga borganida ham bu istehzoli kulimsirashni tez-tez esladi.

Bir kuni kutilmaganda Sottini uchratib lol qolganida ham Tolibjon xuddi shunday kulimsiradi.

- Bolsheviklarga ham, fashistga ham xizmat qiladigan toifa ko'p. Bu raisingiz bitta bo'lsa ekan, ajablansangiz. Bizning boshimizga kimlar balo yog'dirdi. Shunaqalar-da. Eslaysizmi, Islomxon bir bayt aytgan edi: "Qaerda gul bo'lsa - unda asalari bor, qaerdaki foyda cho'g'i bo'lsa - unda yovuzlik alangasi bor". Kimning bayti edi?

- Yodimda yo'q, Bedilniki bo'lsa kerak.

- Kim bo'lsa ham to'g'ri aytgan. Biz ana shu yovuzlik alangasida qovriyapmiz.

Turkiston qo'shiniga tushgan Sotti Jahongirni ko'riboq "Meni Xudo urdi", deb o'takasi yorildi. Lekin birato'la qo'rquv chodiriga burkanib olmadi. Uning hiylasini ko'rganda hatto shayton ham hayratdan yoqa ushlardi. Sottining birinchi hiylasi - Jahongirni ko'rishi bilan qo'rquvni yengib, orada hech nima bo'lmaganday uni quchoqlab oldi. Jahongir uning qo'llarini qayirib, itarib tashlab, so'ng kalla qo'yib og'zi-burnini qonatganda ham "Tavba qildim, Jahongirjon", deb elanib turaverdi. Unga qarab Jahongir Daminning gapini eslagan edi: "Bu haromini tug'ilganda cho'miltirishgan ekan, o'shanda tog'oradagi mag'zavani ilon ichib o'lgan ekan..." Bu - Damin to'qigan gap.

Kunlar, haftalar, oylar o'taverdi. Tolibjon "qachon jangga tashlashar ekan bizni", deb betoqatlanardi. Jahongir uning maqsadini

bilib turardi. Jang bahonasida o'tib ketish, yurtga tig' ko'targan degan la'nat tamg'asidan qutulish - uning ham niyati edi.

"Hatto poda ham kech kirganda uyiga qaytadi. Biz-chi, biz podadan ham battarmizmi?" Tolibjon shunday degan kunning ertasiga Sotti bilan yoqa bo'g'ishib qoldi. Shunchaki mushtlashish bo'lib tuyulgan to'qnashuv to'pponchalarni g'ilofdan chiqarish, bir ma'sum va bir mal'un jonning so'nishi bilan tugadi...

Jahongir Tolibjonning qonini shimib olgan tuproqni qirib, ro'molchasiga tugdi. Nemislar bergan yolg'on hujjatga ko'ra "Og'ir yaralanib, iste'foga chiqqan askar" qiyofasida yurtiga josus sifatida qaytgach, Tolibjonning qishlog'iga bordi. Onasi hayot ekan, shu tuproqni ko'zlariga surtib, aza ochdi. Tuproqni o'z kafani - o'sha ro'molchaga o'rog'liq holda qabristonga eltdilar, janoza o'qidilar. "Partizanlikda shahid ketdi", degan shum xabar ona yuragidagi umidni o'ldirgani holda, og'ir toshni ham ko'chirdi.

Jahongir yetkazgan xabar uni "Dushman onasi", degan la'nat toshidan qutqargan edi.

Jahongir qisqa muddat ichida mana shularni eslab, "Tolibjon begunoh banda edi, hamma hujjatlarni, xotiralarni titib chiqishsa ham uni ayblasha olmaydi", degan qarorga keldi. U Ramazonovning keyingi savoliga javob bermadi. Ko'zini yumib yotaverdi. Kapitan noo'rin tashrif buyurganini anglab, afsuslandi-da, o'rnidan turdi.

"Xitoy do'xtur"

Kapitan Ramziddin Ramazonov Jahongirning o'tmishini o'rganayotgan chog'da mayor Sanjar Solihovning Qirqbel qishlog'iga borgani, so'ng marhumning yaqinlari bilan uchrashgani haqida.

Mayor Solihov depara ichki ishlar bo'limiga kirib, ajablanarli yangilik eshitdi: kapitan Jabborov jumhuriyat prokuraturasiga ishga o'tibdi. Begunoh odamlarni asossiz ayblab qamashdagi gunohlari uchun yaqindagina vazifasidan pastlatilgan odamning yana cho'qqi sari parvozi ajablanarli hol edi. Yig'layotgan go'dakni ovutish uchun shirinlik ko'rsatiladi, bola ovunishi bilan shirinlik joyiga qo'yiladi. Xuddi shunga o'xshab haqiqat qaror topyapti, deb jar solindi-yu, eski hammomga eski tos bilintirmay olib kirib qo'yilibdi. Barcha chirigan toslar joyiga qaytariladimi yo bittasi istisno bo'ldimi - bu Solihov uchun hozircha muammo.

Jabborovning yana mas'ul vazifaga ko'tarilishidan tushundiki, ishlarida shakl biroz o'zgaradi, mazmun esa aslicha qolaveradi.

"Odamlar bizga ishonishmas edi, bizni yomon ko'rishardi, - deb o'yladi Sanjar Solihov, - gunohkorlarga jazo berib, begunohlarni ozod qilib, endigina ishonch uyg'otayotgan edik. Endi yana la'nat toshlari ostida yasharkanmiz-da"... Istisno degani xatarli bo'ladi. Bir odam uchun istisno tariqasida ignadek teshik ochiladi. So'ng ikkinchi istisnoga hojat seziladi. Qarabsizki, ignadek teshik kattalashib, karvonsaroyning darvozasiga aylanadi - undan it ham, eshak ham o'taveradi. Jabborov uchun qilingan istisno kelajagini Solihov shunday tasavvur etdi.

U Qirqbelga yolg'iz o'zi yo'l oldi. Ilgarigi borishida Jabborov bilan noxush suhbat qurgani, yo'l loy bo'lgani uchun ko'nglida xiralik qolgan edi. Bu safar yo'l loy emas - hammayoq oppoq qor, yonida yoqimsiz odam ham yo'q. Havoning tozaligi, qorning g'irchillashi noxush yangilik tufayli ko'nglida uyg'ongan g'ashlik olovi taftini bir oz bosdi.

Burniga ko'zoynak qo'ndirib olgan Damir tanchada kitob o'qib o'tirardi. Xonaga pech o'rnatilmagan, oynagi singan deraza ko'ziga gazeta yopishtirib qo'yilgan. Damir o'rnidan turib, uni qarshilab, tanchada o'tirishga taklif qildi. So'ng o'txona yonidagi choynakni olib, choy quyib o'zatdi-da:

- Sherigingiz qani? - deb so'radi.

- Sherigim... - Solihov hozir eshitgan yangiligi bu odamni lovullatib yuborishini anglab, yolg'on gapirdi, - ishi chiqib qoldi.

- Olib kelmaganingiz yaxshi bo'libdi. Qarashi xunuk edi.

- Men oshnangizni so'raysiz desam, sherigimni surishtirib qoldingiz?

- Oshnamning ishi yaxshilik tomon yuz burganini kelishingizdan sezdim. Ishi yomon bo'lsa kelmas edingiz. Yana nimalarni so'ramoqchisiz mendan?

Solihov cho'ntagidan suratlarini chiqardi.

- Shularni taniysizmi? Diqqat bilan qarang: ularni yoshligida ko'rgan bo'lishingiz mumkin?

Damir suratlariga qayta-qayta razm solib, Murodillaning rasmini ajratdi.

- Tepabelda bir yigit bo'lardi. Chamamda Olamgir akaning ulfatlaridan edi. O'shanga o'xshaydi.

- Hozir qaerda u?

- O'sha paytda chetga o'tib ketgan.

- Biron belgisi bormidi?

- Qanaqa belgi?

- Masalan, chandig'imi, xolimi? Olamgir akani oqsar edi, devdingiz, esingizdami?

Damir o'ylanib turib dedi:

- Belgisini bilmayman... Olamgir akani topdilaringizmi?

- Topdik. Daydidarada shu odamni o'ldirib ketishgan. Oshnangiz akasi ekanini yashirib, "Men o'ldirdim", deb turib olibdi.

Shunisiga hayronmiz. Aka-uka orasida biron gap o'tganmidi?

Damir ko'zoynagini qo'lga olib, deraza osha tashqariga qarab o'yg'a toldi.

- Jahongir akasi haqida yomon so'z aytmagan sira.

- Peshonasidagi yozuv-chi?

- "Alqasosu minal Haq"mi? Akasiga tegishli deb o'ylayapsizlarmi? Men buni xayolimga keltirmagan ekanman. Nohaq qamaganlarga atalgan gap, deb yurarkanman.

- Bizni bir narsa ajablantiryapti. Harholda aka-uka Daydidaraga bekorga borishmagan.

- Jahongir har kelganida Daydidaraga bir borardi. Qamalmasidan burun o'sha yerga uy qurib chiqaman, shu yerlarni bog' qilaman, derdi. Oxirgi qamoqdan chiqib kelib ham shunaqa degan. "Uyimizni kolxoz endi omborxonaga qilibdi, o'ligim ko'chada qolmasin. Menam ajdarqoyaning panohida yotay", devdi.

- Daydidara chetroqda-ku? Nima uchun aynan o'sha yerda uy qurmoqchi bo'lgan?

- Bir so'raganimda "bahavo joy", degan. Bahavolikka bahavo. Otasi rahmatli o'sha yerda sayl qilib, mehmon kutardilar. Jahongir uy quraman, deganida otasi tirik edi. Uy qurib chiqqanida, o'sha yerlar ham obod bo'lib ketarmidi...

- Daydidarada o'sha kuni biror kishi ovga chiqishi mumkinmidi?

- Be, u yerda nimani ovlaydi? Ov qiladigan odam bu yerdan uchta tog'ni oshib o'tishi kerak. Ilgari kaklik ovi bo'lib turardi. Endi u ham yo'q.

- Siz savolingizga javob bermadingiz, biroz chalg'ib ketdik. Aka-uka nima uchun Daydidarada uchrashishgan? Bu uchrashuv

tasodifiy bo'lmagan. Jahongir Muhammadrzaev siz bilan xayrlashish uchun atayin uyingizga kelgan.

- Ha, gapingiz to'g'ri. Ko'ngli g'ash edi, mening ko'nglim ham bir nimani sezuvdi. Savolingizga javob bera olmayman. Sababini Jahongirning o'zi aytishi mumkin. Lekin u o'jar odam, lozim topmasa aytmaydi. Otib yuborsangiz ham aytmaydi.

- Agar qotilni topmasak, otilishi mumkin.

- Nega endi otarkansiz? Bekordan bekorga-ya?!

- Qotil topilmasa...

- Nega topilmas ekan, toping!

- Qidiraymiz. Siz achchiqlanmang. Bekor o'tirganimiz yo'q. Oshnangizni qo'yib yubordik. Hozir tobi yo'q, shifoxonada yotibdi.

- Unga nima bo'ldi?

- Yuragi charchagan shekilli, Xullas, biz unga xotini, o'g'lini topib berdik.

- Xadicha tirik ekanmi? Jahonning o'g'li yo'q edi-ku?

- O'g'li yo'lda tug'ilgan. Olamgir Xadichaga uylangan. Bolani katta qilgan...

- Yo, Parvardigor!.. - Damin shunday deb yoqa ushladi. - Yo qudratingdan, o'zi biladimi shuni, ko'rdimi ularni?

- O'g'lini ko'rdi. Xadichani orqasidan taloq qilganman, debdi.

- Ana, ko'rdingizmi? - Damin shunday deb xitob qilib, oyoqlarini tanchadan chiqardi-da, cho'kkalab o'tirib oldi. - Farosatiga qoyil qoldingizmi? Bitta gap bilan Xadichasini gunohlardan forig' qilib yuboribdi.

- Bir-ikki kunda shifoxonadan chiqadi. Turgan gapki o'g'lining oldiga bormaydi. Bu yerga ham kelmasa kerak. Balki...

- Gapingizni tushundim. Bugun-erta tushib boraman. Uch-to'rt kun uyda turaman. Keyin zo'rlab bo'lsa ham bu yerga olib chiqaman. Yo'q... yaxshisi Xadichasini o'ziga nikohlab qo'yish kerak.

Daminning gaplari Solihovga ma'qul kelib, u bilan xayrlashdi.

Shaharga oqshomda qaytdi. Idorasiga borishdan avval Jahongirning holidan xabar olish uchun shifo uyiga bordi. Navbatchi uni kutilmagan yangilik bilan qarshiladi:

- Bemorning o'g'li bir odam bilan keldi. O'zining aytishicha xitoylik tabib ekan. Bemor uni ko'rib tikilib qoldi. Keyin ahvoli o'zardi. Tabibni o'ziga yaqinlashtirmadi.

Solihov "Xitoylik tabib ekan", degan so'zni eshitib, sergak tortdi. Yonidagi suratlarni chiqarib, navbatchi tabibga berdi. U Murodillaning suratini ajratib, "shu kishi" dedi.

"Yo'lchivoy uni nima uchun olib keldi? Maqsadi nima? Jahongir uni ko'rib, nima sababdan bezovtalandi?"

Mayor Solihov shu muammo bilan Jahongir yotgan xonaga kirdi.

- O'g'lingiz bilan kim keldi? - deb so'roqni boshladi.

Uning fikricha endi qat'iyroq harakat qilish vaqti yetgan edi. Shu sababli gapni uzoqdan boshlab o'tirmadi. Mayorning maqsadini Jahongir ham tushundi. "Vaqt o'tgani sayin ularning asablari qaqshayveradi. Pichoq suyakka taqalibdi. Endi lutfu karam qilib o'tirishmaydi" - Jahongir shu to'xtamga kelib, javob berdi:

- Tabib emish.

- Uni tanimaysizmi?

- Yo'q.

- Damin oshnangiz tanir ekan.

- U aytaveradi.

- Akangizni ham tanigan edi. Akangizning oshnasi Murodillani ham tanidi.

- Damin tanigan bo'lsa tanigandir, men u odamni birinchi ko'rishim.

- Shundaymi? - Solihov unga savol nazari bilan tikildi. Jahongir bu qarashga dosh berolmay, yuzini burdi. Shunda mayor tavakkal qildi: - Siz uni oldin ham ko'rgansiz. Daydidarada, beshinchi oktyabrda...

Solihovning gapi og'zida qoldi.

- Yo'q.

Jahongir jon holatda shunday deb, titroq qo'llari bilan yuzini changalladi.

- Yo'q, - dedi yana xirildoq ovozda.

- Uchinchi odam kim edi? - deb so'radi mayor uning ahvoliga parvo qilmay.

- Bilmayman.

- Siz uni ko'rgansiz, ayting!

- Ko'rmaganman.

- Akangizni nima uchun o'ldirgan?

- Bilmayman...

- Qasdi bo'lsa, endi navbat oilasiga yetsa-chi?

- A? - Jahongir mayorga baqrayib qarab qoldi. U shunday bo'lishi mumkinligini o'ylab ko'rmagan edi. "Bu qanaqasi?! Yetdim deganimda yiqilamanmi, ulardan ajraymanmi?" Shu fikrning o'ziyoq badanini muzlatib yubordi.

- Nachaynik, meni bu yerdan chiqaring, - dedi u g'o'ldirab. - Uni o'zim topaman... o'zim o'ldiraman...

- Yo'q, azizim, uni o'ldirmaysiz, kimligini bizga aytasiz.

- Kimligini bilmayman... orqasidan ko'rib qoldim.

- Murodillamidi?

- O'shanga o'xshatdim.

- Akangiz bilan Daydidarada uchrashishingizdan u xabardormidi?

- Bilmayman.

- Siz hech kimga aytmaganmidingiz?

- Yo'q.

- Nima uchun Daydidarada uchrashmoqchi edinglar?

- Yigirma ikkinchi yilda yechimsiz qolgan gapimiz bor edi. Qanaqa gap, deb so'ramang, sizga dahli yo'q.

- Harholda Daydidaraning tanlanishi qiziq menga.
- Daydidara - tabarruk joy, - Jahongir shunday deb picha sukut saqladi. - Avvallari qishloq oqsoqollari o'sha yerda kengashib yechimga kelmagan masalalarni yechib berishar ekan. Olamni shakkok bosib, u yerning tabarrukligini ham unutishdi. Daydidaraga Ollohning nazari tushgan. Haqiqat yechimi faqat o'sha yerda.
- Solihovga bu izoh erish tuyuldi. "Tabarruk" degan tushuncha bilan gapni aylantiryapti, deb o'yladi. Jahongirning titrog'i biroz bosilib, xayolga cho'mganini ko'rib savolni bas qildi.
- Erta-indin Damin oshnangiz kelmoqchi. Bu yerning tabiblari ruxsat berishsa, uyingizga borasiz. Ammo... Mening ruxsatimsiz bir qadam ham bosmaysiz, boshqaga bir og'iz gapirmaysiz. Ayniqsa oshnangizga.
- Solihov shunday deb chiqib ketdi. Xitoy do'xturning tashrifi, Jahongirdagi o'zgarishdan, uning gaplaridan dastlab lol qoldi. Endi biroz fursat o'tib esa, tugunlar yechimini ko'rganday bo'ldi. Chigal ishlar zimiston ko'chalarga boshlab gangitgan choqda milt etgan chiroq ham odamning ko'ziga olamni yoritguchi quyoshday ko'rinadi. Murodilladan shubha qilmoq uchun Solihovda hali yetarli asos bo'lmasa-da, ayrim narsalarni sinab ko'rishni lozim topdi. Shu maqsadda bosh tabib xonasiga qaytdi.
- Muhammadrzaevning o'g'li "Otamning dardiga davo bersin", deb xitoylik tabibni boshlab kelgan. U odam qanday shifo berishi mumkin? - deb so'radi u.
- Ularning eng ko'p qo'llaydigan usullari - igna bilan davolash. Badanda asab hujayralarining ma'lum nuqtalari mavjud. Xitoylik tabiblar nihoyatda ingichka tilla ignalarini shunday nuqtalarga sanchishadi. Shu davo usuli bilan turli og'riqlar to'xtaydi, qon bosimi mo'tadillashadi. Xullas, xitoy tabobati bu sohada ko'p mo'jizaga ega. Afsuski, biz buni yaxshi bilmaymiz. Aniqrog'i, rad etib kelamiz.
- O'sha igna bilan odamga salbiy ta'sir ham qilish mumkinmi?
- Qanaqa salbiy ta'sir?
- Masalan... - Solihov o'yladi. - Masalan... odamni behush qilish yoki aqlan ozdirish...
- Mumkin. Gap o'sha nuqtani topishda.
- Tabib shunday harakat qilsa, chetdan turib bila olasizmi?
- Yo'q, men bila olmayman.
- Mutaxassis-chi?
- Uning ko'zini ham shamg'alat qilish mumkin.
- "Agar uchinchi odam xitoy do'xtur bo'lsa, u Jahongirni yo'q qilish niyatida shu yerga kelmadimi, ignalari bilan uni yo'qotishga urinmadimi? Yo Muhammadrzaevning tuzalib chiqishini kutadimi?"
- Solihov shu savollarga javob topish uchun sukutga berildi. "Uchinchi odam uchun Muhammadrzaev xavfli bo'lib qoldi. Muhammadrzaev uni ko'rgan. Demak, uchinchi odam ham uni ko'rib qolgan. U Muhammadrzaevning qotillikni bo'yniga olganini ham eshitgan, ochiqlikka chiqqanini ham bilgan. Hozir oyog'i kuygan tovuqday pitirlayapti. Xitoy do'xtur yana kelib ko'rarmikin? Muhammadrzaev uyiga borsa-chi?"
- Bemorning ahvoli qalay, uni uyiga jo'natish mumkinmi? - deb so'radi Solihov aniq qarorga kelib.
- Yana picha davolanishi kerak.
- Uyida yotib davolansa-chi?
- Agar zarur desangiz... iloj qancha?
- Biz sichqon qopqonga qachon tusharkin, deb poylay olmaymiz.
- Tushunarli. Uyiga borib xabar olib turamiz.
- Solihov bosh tabibga minnatdorchilik bildirib, xayrlashdi. Idorasiga borib, to'g'ri Ramazonovning xonasiga kirdi. Kapitan bir dasta hujjatlarni stol ustiga yoyib olib, bosh qotirib o'tirardi. Solihovni ko'rib, o'rnidan turdi.
- Katta yo'qladilar, - dedi u. - Yangilikni eshitgandirsiz?
- Jabborovnimi? Eshitdim. Bizga osilmasa edi, deb turibman. Bir-ikki og'ir gap aytgan edim, bunaqa odamlar kekchi bo'lishadi.
- Osilishni boshlabdi. Muhammadrzaevni ozod etganimiz uchun tanbeh beribdi. Qamoqqa olishni buyuribdi.
- Shu yermay turuvdi, - Solihov shunday deb shoshilib chiqdi. Avval viloyat ichki ishlar boshqarmasi boshlig'iga, so'ng viloyat prokuroriga vaziyatni tushuntirgach, Jabborovning buyrug'i bekor qilindi. Solihov biroz yengil tortib chiqayotganida prokuror uni to'xtatdi:
- Qirqbelda bir odam jamiyatni haqoratlaganda siz javob bermabsiz?
- Solihov g'ijjib, bo'lgan voqeani qisqacha bayon qildi.
- Siz tajribali odamsiz. Bunaqa sharoitda o'zingizni qo'lga olishingiz shart. Yoningizda kim borligini ham unutmasligingiz kerak. Bu masalaga keyinroq yana qaytamiz.
- Solihov prokurorning xonasidan asabiylashib chiqdi. Jabborovning yana yuqori martabaga qaytishi, g'alamisligini beto'xtov boshlashi uni umidsizlik jari sari yetaklagan edi. Ishga bunday bemavrid aralashishlar ilgari ham tez-tez uchrar edi. Qotil qo'lga olinay deganda ish to'xtatilsin, degan buyruq boshlariga gurziday urilib, tovonlariga qadar zirillatib yuborardi. Yoki, aksincha, shubha ostidagi odamning beaybligi isbotlanay deganda, ishni sudga oshirishga majbur etishar edi. Shunday onlarda o'zlarini haqiqat uchun kurashuvchi degan solihovlar temir qafasda na'ra tortayotgan yo'lbars holiga tushar edilar. Choralar yo'q edi unda. Endi yaxshi kunlar yuz ochib, yaxshilar qafas qulfiga kalit solgan edilar, qafasni ochamiz, adolatni erkin qush kabi moviy osmonga uchiramiz, deb edilar... Kalit qulfga solindi-yu, buralmadi... adolat qushi ham, haqiqat yo'lbarasi ham tang ahvolda qolaverdi.
- Solihov idoraga qaytganida kapitan Ramazonov uni betoqatlanib kutar edi.
- Siz hozir uyingizga borib, damingizni oling. Ertalab Tepabelga jo'naysiz. Rahmatullaevni bilgan odamlarni topib, gaplashasiz. Keyin Qirqbelga o'tib, Damin Eralievni boshlab kelasiz. Muhammadrzaevni ertaga uyiga qaytaramiz. Endi bu yog'iga mushuk-sichqon o'yini boshlanadi. Biz sichqon deb o'ylayotganimiz tulki bo'lib chiqishi ham mumkin. Ertaga ertalabdan Muhammadrzaev uyi doimiy nazoratga olinishi kerak. Aslida ilgariroq nazorat qilishimiz lozim edi.
- Solihov gap tamom, deganday stol ustiga kafti bilan urib qo'ydi.
- Asosiy gumon marhumning yaqinlariga qaratiladimi?
- Sizda boshqa fikr bormi?
- Muhammadrzaevning yaqinlari-chi? Turkiston legionida orttirgan do'stlarini bilmaymiz-ku?
- Hozir siz bilan ikki qirg'oqqa o'tirib olib bahslashishga fursat yo'q. Tavakkal qilamiz: qotil kimning yaqini bo'lishidan qat'i nazar

Muhammadrizaevni o'ldirishga harakat qiladi. Uning boshqa chorasi yo'q.

- Muhammadrizaevni qurbon qilib, og'zimizni ochib qolmaymizmi?

Solihov okapitanni chuqur mulohaza yuritgani uchun yaxshi ko'rardi. Mulohaza degani haddan ziyod chuqurlashib ketsa ham bo'lmas ekan - Solihov qo'pol tarzda javob qaytarganini o'zi ham sezmay qoldi:

- Og'iz ochib, chapak chalib qolmaslik uchun kamroq gapirib, ko'proq o'ylash kerak.

Kapitanga bu gap g'oyat malol keldi. "Men bilan bunday muomala qilmang", demoqchi bo'ldi-yu, gap chuvalashib ketishi mumkinligini fahmlab tilini tiydi. Osoyishtalikning yagona yo'li ham shu - bir tomon jirillaganida ikkinchi tomon og'irlikni bo'yniga olmog'i darkor.

Solihov marhumning uyiga hozir borsammi yo tong sahardami, deb ikkilandi. Oxiri, kech bo'lsa ham hozir borish shart, degan qarorga kelib, o'rnidan turdi. Ko'chaga chiqib "kazbeg"ini tutatayotgan Ramazonovni ko'rdi-da, unga yaqinlashdi.

- Bizning ishimizda shunaqa nohaqliklar ham bo'lib turadi, mendan ranjimang, - deb xayrlashdi-da, eski shahar tomon yurdi.

Darvozaning taqillashidan cho'chib uyg'ongan Yo'lchivoy Solihovning ovozini eshitib, ham ajablandi, ham xavotirlandi. Mayor darvozaxonaga o'tib, ichkari kirishga unamadi.

- Bemahalda bezovta qilishimning sababi bor. Ish tezlashib ketdi, - dedi u uzrli ohangda. - Masalani tez yechmasak, otangiz qora kursiga o'tiradi. Siz bugun Murodilla Rahmatullaevni shifoxonaga boshlab boribsiz. Uni siz taklif qildingizmi yo o'zi borib ko'rishni ixtiyor qildimi? Har bir gapni yaxshilab eslab, aniq javob bering.

Nogahoniy tashrifdan va mayorning gapidan gangigan Yo'lchivoy o'ychanlik bilan gap boshladi:

- Ayam betoblar. Murodilla amakim ertalab xabar olgani chiquvdilar. Dadamni yo'qlaganimni aytdim.

- U odamning yangilikdan xabari bormi?

- Ha.

- Qachon xabar topgan?

- Ayam betoblangan kuni... Siz Safarqul akani boshlab kelgandingiz.

- Muhammadrizaevning qotillikni bo'yniga olayotganini bilarmidi?

- Bilardilar.

- Aybi isbotlanmay, ochiqlikka chiqqanini bilganidan keyin nima dedi?

- Siz Murodilla amakimdan gumonsirayapsizmi?

- Savol bermay, javob qaytaring. Nima ish qilishni biz o'zimiz yaxshi bilamiz. Demak, nima dedi?

Yo'lchivoy o'ylanib, yelka qisdi.

- "Otang xasta bo'lsa, borib ko'rib qo'yaymi", dedilar, xolos. Xo'p, dedim, olib bordim.

- Siz bu odamni necha yildan beri taniysiz?

- Esimni taniganimdan beri.

- Bugun otangizga yaqinlashmabdilar, eshitdim. Ertaga yana olib borish kerak.

- Nimaga?

- Shunday qilish kerak. Mening kelganimni, ayniqsa, taklifimni bildirmang. Otangizning sihatidan bezovta ekaningizni ayting.

Keyin... gap orasida "Otam qotilni ko'rib qolgan ekanlar", deng.

- Rostdanam Murodilla amakimdan shubhalanyapsizmi?

- Ishimiz shunaqa - haqiqatga shubhalar orqali boramiz. Rahmatullaev onangizga igna sanchadimi?

- Yo'q, ayollarga yangam qo'yadilar.

- Harholda... ish bir yoqlik bo'lmaguncha qo'ydirmay turinglar. Siz vahimaga tushmang. Lekin e'tiborsiz ham bo'lmang. Endi men onangiz bilan ham gaplashib olishim kerak.

Yo'lchivoy "Yo'q, deb chiqarib yuboraymi", degan xayolda turganida Solihov uning yelkasiga qo'lini qo'ydi.

- Gaplashib olishim muhim. Endi maqsad faqat qotilni topish emas. Endi otangiz bilan onangizning hayotlari ham qil ustida

bo'ladi. Boshqa qurbonga yo'l bermaslik uchun aniq va tez harakat qilishimiz shart...

- Yuring, - Yo'lchivoy shunday deb uni mehmonxonaga boshladi. Chiroqni yoqib Solihovni ichkari taklif etdi-da, o'zi onasi yotgan xonaga kirdi.

Mehmonxona orasta: o'rtada xontaxta, atrofga gulli ko'rpachalar to'shalgan. Xontaxta ustidagi ne'matlar ustiga dasturxon yopib qo'yilgan. Solihov ko'rpachaning bir chetiga o'tirdi. Boshiga uzun ro'mol tashlab, yuzini to'sgan Xadicha ichkari kirib salomlashdi.

- Yanga, gaplarimdan cho'chimay, faqat to'g'ri javob bering. O'tmish ayblaridan qo'rqmang. Endi Jahongir Muhammadrizaevning taqdirini o'ylashimiz kerak. Uni biz qo'yib yuborganimiz bilan qotil tinch qo'ymas. Muhammadrizaev qotil emas, u asosiy guvoh, jinoyatchilar guvohlardan qutulishga harakat qilishadi.

- Voy sho'rim, - dedi Xadicha. Solihovning bu gapidan so'ng, uning nazarida, badbashara bir maxluq Jahongirning jonini sug'urishga shaylangan edi.

- Murodilla Rahmatullaev yigirma ikkinchi yilda sizlar bilan birga ketgan, asli Tepabeldan bo'lgan, to'g'rimi?

Xadicha darrov javob bermadi. O'g'luga qarab oldi. Keyin past ovozda "to'g'ri", deb qo'ydi.

- Ketish manzarasini eslang. Siz kim bilan yo'lga chiqdingiz?

- Dadasi bilan.

- Qaysi dadasi?

Xadicha nima deb javob berishni bilmay taraddudlandi.

- Olamgir Muhammadrizaev bilanmi?

- Ha... Aka-uka masjidga chiqib ketishgan edi. Opam... ovsinim kirdilar. Tez tayyorlaning, ketmasak mol-mulkimiz ham, o'zimiz ham o'rtada bo'lar ekanmiz, dedilar. Bir sidra kiyim oldik. Keyin dadasi keldilar... Dadasi bir yumush bilan boshqa yoqqa ketgan ekanlar.

- Jahongir Muhammadrizaevmi?

- Ha, shu kishi... Izimizdan yetib boradilar, deyishdi. Yetib kelmadilar. Shumxabar yetkazdilar.

- Kim yetkazdi?

- Shu... Murodilla aka.

- Rahmatullaev sizlarga keyin yetib keldimi?

- Ha, uch kishi edi ular. Yo'lda aza ochdik... Tirik ekanlarini ko'nglim sezardi. Ammo choram yo'q edi-da...

- Olamgir Muhammadrizayev bilan bu haqda keyin hech gaplashmaganmisiz?
- Yo'q.
- Rahmatullaev uchinchi yo to'rtinchi oktyabrda bu yerga kelmaganmi?
- Kelganlar.
- Nimalarni gaplashishgan?
- Bilmasam... gap poylash odatim yo'q.
- Gaplarida, qarashlarida o'zgarish sezmaganimisiz?

Xadicha javob bermadi. Hamisha chaqchaqlashib o'tiruvchi ikki oshnaning past ovozda gaplashayotganidan ajablangan edi. Xadicha shum xabar yetkazgani uchun Murodillani yomon ko'rib qolgan edi. Qashqarda yashab yurganlarida bir kuni jur'at qilib eriga: "Shu oshnangiz kamroq kelsa edi, qarashi sovuq", degan, bunga javoban Olamgir achchiqlanib: "Musofirlikda qishlog'imning iti bo'lsa ham og'a-ini tutinaman", deb edi. Olamgir bu oshnasidan cho'chirmidi yo behad hurmat qilarmidi, Xadicha shularni xayoliga keltirdi-yu, biroq "begunoh odamni yomonotliq qilib qo'ymayin", degan istiholaga borib, tiliga chiqarmadi.

Oqibat

Jahongir shifoxonadan chiqqanidan keyin yuz beradigan voqealar.

Mayor Solihov ketgach, Jahongir o'rnida yota olmadi. Turib, deraza oldiga bordi. Simyog'ochdagi chiroq yoqib qo'yilgan, atrofga hali qorong'ulik cho'kmagani uchun chiroq o'lar holda lipillab turganday ko'rindi. Qor uchqunlari ham jonsiz - qo'nim topmay shamol hukmida uchib yuradilar. Shifoxona hovlisi kimsasiz. Yo'qlovchilar ketib bo'lishgan. Hamshiralari kechki muolajani hali boshlashmagan.

Jahongir ko'zi hovlida bo'lsa-da, bularni ko'rmaydi, sezmaydi. Mayor uning ko'zi oldida go'yo o'q o'tmas qalin parda osib ketganday. Jahongir shu parda ortida nima borligini, kim turganini ko'rmoq istaydi. Mayor uning birdaniga bo'sh kelganidan quvondi. U "Qasdi bo'lsa, endi oilasiga navbat yetsa-chi?" degan gapim ta'sir qildi, deb o'yladi. Ha, to'g'ri, bu gapdan Jahongir seskandi. Lekin mayor uning yuragida shundan so'ng bir fitna uyg'onganidan bexabar edi.

... Jahongir akasining murdasini ko'riboq "Qasos Haqdan bo'libdi", deb o'yladi. U qochib borayotgan odamni uzoqdan ko'rди, taniganday ham bo'ldi. Shunga qaramay, qotillikni bo'yniga olishiga uch sabab bor edi: birinchisi - asar davomida qayta-qayta eslaganimiz - bu ishni men amalga oshirishim lozim edi, degan qat'iy o'y; ikkinchisi - baribir menga ishonishmaydi, degan fikr; uchinchisi esa - bu hayotdan batamom to'ydim, degan ishonch edi. Butun ilinji - qasos unga ravo ko'rilmagach, endi yashashning hojati yo'q, degan qarorga kelgandi.

Kunlar o'tib, voqealar o'zgarib, o'g'lini ko'rgach, o'zi sezmagani holda gunohlariga tavba qila boshladi: yashashni istab qoldi. Shu istak uni fitnaga tortdi. U ozodlik shabadasini his etgach, akasining qotilini o'ldirish bilan murodiga yetmoqchi bo'ldi. Qamoqda yotganida ham bu xohish bosh ko'tarib qolar, biroq, toshdevorlar, temir panjaralar bu xohishni birpasda bo'g'ib tashlar edilar. Endi toshdevor yo'q, temir panjara yo'q, fitnani amalga oshirish yo'lidagi to'siqlar olib tashlandi. Endi hamma gap rejani to'g'ri, binoyi tuzishda. Reja degani ham suyuq ayolga o'xshagan bevafo bo'ladi. Jahongir o'ttiz uch yil badalida akasi bilan uchrashuv rejalarining ming bir xilini tuzdi. Oqibat nima bo'ldi: bironta rejasi ham vafo qilmadi. So'nggi uchrashuvga, Ollohning nazari ostida gunohlardan poklanib olishga akasining bir mal'unni boshlab kelishi mumkinligini hisobga olib edimi? Yo'q. Daminnikiga kirmay, uning tanchasini ochmay, to'g'ri Daydidaraga kelganida bu mashmashalar yo'q edi.

Chinor tomon ko'tarilayotganda o'sha tomondan o'q ovozi eshitilgach, Jahongir xavotirlanib, qadamini tezlatgan, toyib ketib, yonboshiga yiqilgan edi. Hozir, shifoxona derazasi yonida turganida ham qulog'i ostida o'q otilganday bo'ldi. Seskanib, atrofiga alangladi, quloq tutdi. Atrof sokin. Qamoqda yotgan paytida ham ikki-uch bor xuddi shunday o'q ovozi eshitganday bo'lgan edi. O'shanda ham qonga belanib yotgan akasi, atrofga alanglab qochib borayotgan qotil ko'z oldiga kelgandi. O'shanda ham o'ylab o'yiga yetmagan edi: Daydidarada faqat aka-uka uchrashishlari lozim edi. O'ttiz uch yil muqaddam Xudo bittagina bargni uzmay, bu boshlarini shuncha kulfatlarga duchor etdi. Endi barg uzilishi, so'nggi o'q otilishi shart edi. Akasi buni bilardi. Bila turib nima sababdan oshnasini boshlab keldi - o'zini himoya etish uchunmi yo Jahongirni o'ldirish uchunmi? Akasi o'shanda ham qo'rqqan edi. Qarigan chog'ida ham o'limdan shunchalik qo'rqdimi ekan? Boshlab kelgan odami nima sababdan uning o'zini o'ldirdi? Jahongir bu savollarga javob topishga ojiz edi. Bu dunyoda boylik bo'lgani uchun ham yolg'on, tilyog'lamalik, yovuzlik borligini bilmasmidi? Bilardi. Faqat yovuzlik chegarasini belgilashga qodir emasdi. Otasini o'ldirgan bu yovuzlik akasiga ham chang solganini hali bilmas edi. Jahongir akasining bir kun avval ukasi bilan orani ochiq qilmoq uchun Daydidaraga borajagini oshnasiga aytganidan xabarsiz edi. Olamgir esa o'sha kech o'yga tolib o'tirgan oshnasining ko'nglida kechayotgan gaplarni bilmasdi. Oshnasi ertaga bo'lajak aka-uka mojarosini emas, oqibatda topilishi mumkin bo'lgan tillalarni o'ylardi. U o'ttiz yildan ziyod vaqt mobaynida bu oqsoq bilan bekorga oshna bo'lib yuribdimi? U yigirmanchi yilda, Zafarbek bilan tog' kezman chog'larida bekning tilla to'la xurjunini ko'rgan, lekin bu xurjuning qayga yashirilganini payqamay qolgan edi. Zafarbek qizillar pistirmasiga duch kelib, shahid ketdi. O'shanda xurjun yo'q edi. Bek Muhammadrizonikida tunab, yo'lga chiqqan edi. Demak, xurjun shu atrofda qolgan. U Olamgiri xoriga o'tishga undaganida shu xurjun topilishidan umidvor edi. Olamgiringning boyligi bor edi, biroq, bu boylik uning mo'ljaliga mos emasdi. Jahongirning bu tomonlarda qolib ketishidan "xurjun shunda", degan xulosada yurardi. Zafarbekning xurjuni haqidagi uning tasmoli bir jihatdan to'g'ri edi. Chindan ham bek xurjunni Muhammadrizoga qoldirgan, bir ulush tillani xizmat haqi sifatida unga bergan edi. Ota esa ulushini bolalariga bo'lib berib, xurjunni Jahongirga ishongan edi. Kunduzi osmon bag'riga ming-ming yulduzlarni yashirgani kabi, odam ham bag'riga behisob sirlarni yashiradi. Beshinchi oktyabrda Daydidara sari yo'lga otlangan uch odamning bir-birlariga ayon bo'lmagan sirlari, maqsadlari bor edi. Ulardan biri bu sirlarini, maqsadlarini go'riga olib ketdi. Bittasi o'lja payida mushukday astoydil payt poylayapti. Uchinchisi shifoxona derazasi yonida muammolar panjasidan chiqolmay turibdi. Tirik qolgan ikki odam reja tuzadi. Rejadan maqsad bir - o'ldirish. Biri o'limdan qo'rqib o'ldirish rejasini tuzadi, ikkinchisi qasos g'amida, gunohdan forig' bo'lish umidida.

Jahongir Murodillaga akasining ko'chasida qo'qqis duch kelgan edi. Avvaliga ikkovi ham bir-birini tanimadi. Besh-o'n qadam yurib, xuddi kelishib olganday baravar orqaga qarashdi-yu, ko'zlar to'qnashdi.

"Tirik ekan-da?" - ikkovining xayolidan shu gap o'tdi.

Ikkovi ham iziga qaytib bir-biriga ro'baro' bo'ldi. Birinchi bo'lib Murodilla salom berdi. Orada o'ttiz uch yillik hijron emas, o'ttiz uch yillik gumon bor edi. Shu bois quchoqlashib so'rashmadilar. Sovuqqina salomlashdilar. "Uy yonsa suv o'chiradi, vaqt yonsa ne o'chiradi", deganlaridek, orada vaqt yonib bitgan edi. Jahongir jilmayishga urinayotgan ko'zlarda hadik ko'rди.

- Jahongirjon, inim, Xudoga shukr, tirik ekansiz. Endi Xudo xohlama yopiqlik qozon yopiqligicha qolaversin. Biz musofirlikda jazomizni tortdik...

Jahongir indamadi. Murodilla yopiqlik qozon deb, nimani nazarda tutganini anglamadi. Murodilla qishloq faollarini otganim, so'ng o't qo'yanimdan Jahongir xabardor, deb yanglishgan edi. Jahongir "Faollarni boshqa qishloqlik yigitlar otgan", degan gapni eshitgan, biroq u yigitlarning kimligini hanzu bilmas edi. Murodillaning gapidan so'ng "o'shalardan biri shu emasmi?" degan shubha uyg'ondi. Hozir deraza yonida turgan paytida o'sha shubhani esladi.

Mayor Solihov Yo'lchivoyning xonadonida haqiqatni oydinlashtirish maqsadida so'roq so'rayotganida Jahongir oham o'ziga kerakli haqiqat yuzini ochish uchun o'zini o'zi so'roqqa tutar edi.

Daydidara voqeasiga aloqador odamlar uchun bu kecha behalovat kechdi.

Ertasiga Yo'lchivoy "Otam sizni boshqa birovga o'xshatibdilar, men kimligingizni aytdim", deb izoh berib Murodillani yana shifoxonaga boshlab keldi. Murodilla yigitning bu gapiga unchalik ishonmadi. "Jahongir meni yaxshi taniydi, boshqa odamga o'xshatishi mumkin emas. Yo'lchivoy meni laqillatmoqchimi yo u chindan ham meni yo'qlaganmi?" degan ikkilanish bilan yo'lga chiqdi. U fitnadan bexabar, ko'nglida hali gumon uyg'onmagan edi. U dahlizga kiraverishda, ostonaga nima uchun ho'l latta tashlanganu ostonaning u tomoniga qalin qog'oz to'shanganiga e'tibor bermadi. Jahongir yotgan xonaga kirgach, oyog'i iz qolgan qalin qog'oz darrov olinganini ham bilmadi. Jahongirning tomirini ushlab, yurakning bejo tepayotganini aytib shifoxona bosh tabibining tashxisini isbotladi. "Agar ijizat bersangiz, igna bilan davolayman", deb taklif qildi.

- Biz bugun bemorga ruxsat beramiz. Uylarida davolay qoling. Bu yerda ishlangiz, bizga gap tegadi, - dedi bosh tabib.

Bu taklif Murodilla uchun muddaoning o'zi edi. Dahlizga qaytib chiqishgach, u bosh tabibni chetga tortib:

- Ahvoli unchalik umidbaxsh emas, lekin urinib ko'raman, - dedi.

Murodilla ketgach, bosh tabib xonasiga qaytib, Solihovga u aytgan gapni ma'lum qildi.

- Ehtiyot bo'linglar, bemor u aytganchalik og'ir kasal emas. Uning ogohlantirishida bir sir borga o'xshaydi, - dedi.

- Buni bilamiz, rahmat sizga, - dedi Solihov. - Bemorga ruxsat bering.

Solihov aytganiday, Jahongirga oqshomda ruxsat tegdi.

Kecha qor uchqunlarini o'ynab yurgan shamol tingan, havo ochiq, joyimni bo'shatmayman, deb o'jarlik qilayotgan kuz bilan "Boshqa ilojing yo'q, hademay qor bo'ronlarim bilan bostirib boraman", deb po'pisa qilayotgan qish o'rtasida osoyishta muzokara boshlangan edi.

Bir necha kun qamoqda zax, sassiq aralash havoda, so'ng shifoxonada dori isini hidlay-hidlay o'pkasi kirlangan Jahongir ko'chaga chiqdi-yu, chuqur-chuqur nafas oldi. May lazzatini mast bilur, hushyorlarga mundan nima bahra bor, deganlaridek, ozodlikda bir martagina bo'lsin chuqur nafas olish lazzatini Jahongirdan so'rash kerak. Ayniqsa, endi ozodlikdan bebahraman deb, o'limni bo'yniga olib qamoqqa kirgan odam uchun toza havodan nafas olish onadan qayta tug'ilganday gap edi.

Uning shoshiladigan yeri yo'q edi. Eski shahar dehqon bozori biqinidagi hammomga kirib, rohatlandi. Undan choyxonaga o'tib, choy ichdi. Nazarida Xudo uni "so'nggi marta erkinlik nash'asidan, hammom, choyxona degan mo'jizalardan bahra ol, so'ng joningni achinmay topshirasan", degan shart bilan qamoqdan chiqargan edi.

Jahongir yo'lda ketayotganida, ayniqsa hammomga kirayotganida izidan odam tushganiga ishonch hosil qildi. Hozir ham eshik yonidagi so'ridan joy olgan ikki yigitning ko'zlari bejo edi. "Nomiga ozod etishgan. Mendan tuzoqqa qo'yiladigan yolg'on xo'rak o'rnida foydalanishmoqchi. Men ularga tutib beramanmi? Yo'o'q, yanglishasiz taqsirlarim. O'zim pishirgan oshni o'zim ichaman..." - Jahongir shunday fikrga kelib choyxonadan chiqdi.

Uyiga borib, Daminni ko'rdi-yu, "mayorning gapi chin ekan-da", deb o'yladi.

- Senam milisaga yollanganmisan? - dedi oshnasi bilan salomlashgach.

- Qamoqdan chiqdingmi yo garmdori ustiga ag'anab kelyapsanmi, buncha tiling zahar? - dedi Damin ko'ngli ozor chekib.

- Orqamdan odam qo'yishgan. Seni bekorga chaqirishmagandir?

- Chaqirishdigina emas, olib kelishdi.

- Ha, ana, hatto olib kelishibdi. Senga qanday topshiriq berishdi?

- Oshnangiz betob, uch-to'rt kun hamroz bo'lib, so'ng qishlog'ingizga olib keting, deyishdi. Ishonsang, ishonmasang, bor gap - shu.

- Akamni tanibsan, Murodillani tanibsan - yaxshi. Endi meni poylaysan. Qochib ketsam, borib aytasan. Murodilla o'ldirmoqchi bo'lsa, ko'ksingni qalqon qilasan. Sening vazifang shu, bilib ol.

- Yana bitta chirigan gap aytsang, jiyda-xaltamni ko'tarib ketvoraman. Men jonim achib, sog'inib kelsam, bu qopadi-ya!

Jahongir sal oshirvorganini fahmlab, "Bu bechorada nima ayb", deb uni quchoqladi. Yuzini yuziga qo'ydi.

- Men dardimni sendan boshqa kimga aytaman, - dedi shivirlab.

Damin uyni yig'ishtirib, primusni yoqib, qozonga bir bo'lak go'sht tashlab, qaynatib qo'yishga ulgurgan edi. Xontaxtaga dasturxon yozib, o'zi olib kelgan qand-qurs, ikkita yumshoq non, choynakda choy qo'ygan, uy mehmon kutayotgan bir fayzga ega bo'lgan edi. Buni ko'rib Jahongirning tomog'iga yig'i bostirib keldi: ko'pdan beri uni hech kim bir burda nonni ilinib kutmagan edi.

Jahongir uzatilgan bir piyola choyni ichib, o'rnidan turdi-da qoziqdan joynamozni oldi.

U ibodat qilardi. Damin esa unga qarab o'tirib xayolga tolgan edi. "Jahon, qanday yigit edi-ya! Tog'ni urib talqon qilarli kuchi bor edi. Birovga so'zini bermasdi. Endi-chi? Mo'min bir odamga aylanibdi. Bu qamoqlar, xo'rliklar uni sindiribdi. Uzoq vaqt qullikda o'tgan odam qo'lidagi kishanga muhabbat qo'yadi, deyishadi. To'g'ri shekilli".

Do'stiga tikilib, xayolga botgan Damin yanglish xulosa chiqargan edi. To'g'ri, Jahongirning avvalgi jumardligi endi yo'q. To'g'ri,

Jahongir hayot, borliq deb ataluvchi ko'rinmas devorga ko'p marta boshi urilib azob chekdi. To'g'ri, u ibodatni kanda qilmaydi.

Lekin bu - yuragidagi po'rtana ko'lmakka aylandi, degan gap emas. Hayot uni kalaka qilgani, ezib-yanchgani holda, bu po'rtanani vaqtida jilovlashni ham o'rgatdi. U ilgari ham toat-ibodatni kanda qilmas edi. Ammo Zokirxo'ja bilan suhbatlar qurgach, uning taqdirini ko'rgach, bu jafolardan qutqaruvchi faqat Xudo deb, butun borlig'ini unga hadya etdi. "Bu dunyoda biz muhabbat qo'ygan narsalar aldamchi, bizni tashlab ketadi. Faqat Yaratganga bo'lgan muhabbatgina haqiqatdir" - Zokirxo'ja aytgan bu aqida uning qoniga, joniga singdi. "Shu muhabbatim evaziga Xudo meni niyatimga yetkazdi", deb qattiq ishonadi. Hatto akasi boshqa odam qo'lidan qazo topganida ham bu muhabbatdan kechmadi. Hozir Yaratganga yana yuzlanib, maqsadini bayon qilyapti, undan madad so'rayapti...

Namozdan so'ng ham Jahongir uzoq vaqt harakatsiz o'tirdi. U xayolan fano joddasi orqali baqo dashtiga o'tgan, erkin ruhlarga bandi bo'lgan edi. Damin unga xalal bermaslik uchun jim o'tirdi. Oxiri toqati toq bo'lib, yengil yo'taldi. Shu yengil yo'tal

Jahongirni mavjudlik dunyosiga qaytardi - duo o'qib, yuziga fотиha tortib, o'rnidan turdi.

31 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Qaynatma sho'rvani ichib bo'lishgach, Jahongir oshnasidan savol kutdi. Daydidaradagi fojiani, qamoqdagi gaplarni so'rar, deb o'yladi. Lekin Damin bu haqda og'iz ochmadi. Uning boshqa mavzudagi gaplari ham Jahongirga "Qirqbelga chiqib xayrlashishing boshqacha edi-ku", degan kinoya bilan jaranglaganday bo'lardi. Jahongir bunga ortiq toqat qilmay izoh bera boshladi:

- Men boshqa ko'rishmasak kerak, deb o'ylovdim. O'limni chaqirsang kelmas ekan, yayrab-yashnayman, deganingda qo'qqisdan bostirib kelsa kerak.
- Kishi agar yuz, agar ming yil yashasa ham o'ladi. Faqat bu kuch qachon kelishini bilmaydi. Umrimiz boricha yashayveraylik-chi. Jahongir bu gapini eshitib, mudarrisi tez-tez takrorlaydigan baytni eshladi:
 - "Agar sad sol moni var yake ro'z,
 - Biboyad raft azin koxi dilafro'z".
- Daminningforschaga tishi o'tmas edi.
- O'zbekchalab tushuntir, - dedi u.
- O'zbekchasi sen aytgan gapga o'xshaydi: agar yuz yil va agar birgina kun yashasang ham, ko'ngil ochuvchi bu qasrdan ketish kerak bo'lur.
- Ha, afsuski, ketish onlarimiz yaqinlashyapti. Men o'lib ketishimdan afsuslanmayman. Armonim boshqa - havoda qushning, suvda baliqning, hayotda esa bizning izimiz qolmaydi. Shunisiga dog'man.
- Jahongir sukut saqladi. So'ng do'stini ranjitib qo'ymaydigan ohangda dedi:
 - Damin, mening izim qoladi. Xudoga shukr, o'g'lim, nevaralarim bor...
 - Bilaman... Shuning uchun endi ko'proq yashashing kerak.
 - Sen afsus chekma. Odamlar yuragiga yaxshilik urug'ini qadagansan. Sening izing shu. Odamning barcha yaxshi-yomon ishlari ketidan soyadek ilashib yuradi. Sening yaxshi ishlaring ko'p. Men birovga yaxshilik qilishga ham ulgurmadim. Men armon qilsam arziydi.
 - Sen... Xadichani taloq qilgan ekansan... Endi... nikohingga ol.
- Jahongir darrov javob bermadi. U do'stiga ko'nglidagi niyatini oshkor qila olmas edi, shu niyati nikohga yo'l bermasligini tushuntirishga haddi sig'mas edi.
 - Ko'p o'ylama, shariat yo'l beradi, - dedi Damin.
 - Shariat-ku, yo'l beradi... - Jahongir shunday deb xayoliga kelgan bahonadan quvondi. - Iddat degan qoidalar bor.
 - Iddating nima?
 - Beva ayol erining vafotidan so'ng bir yuz o'ttiz kun sabr qilishi kerak. Shu vaqtgacha men unga nomahramman.
- Damin tizzasiga shapatilab qo'ydi. Yarim tunga qadar ikki oshna o'tgan-ketganlarni eslab, gaplashib o'tirishdi.
- Ertalab Damin uyg'onganida Jahongir tasbeh o'girib o'tirardi. Endigina tong otgan, tunning o'zi chekingani bilan, salqini hali hukmron edi. Ko'cha tomondan charxning shig'illashi, charxchining "Pi-choq chax-layman!" degan xitobi eshitalardi.
 - Namuncha ertalabdan kelmasa bu charxching, - dedi Damin oyog'iga maxsisini kiya turib.
 - Bu charxchi anoyi emas, pichoq bahona meni poylayotgandir.
- Damin uning gapiga ishonmay, ko'cha eshigini ochib qaradi: charxchi - o'rta yosh kishi - qo'li ishda-yu, ko'zi alang-jalang edi. Nonushta qilib o'tirishganda eshikda Yo'lchivoy, so'ng Murodilla ko'rindi. Jahongir uning albatta kelishini bilardi. Lekin bunchalik tez yo'qlar, deb o'ylamagan edi. Ular bir piyoladan choy ichishgach, Murodilla muddaoga ko'chdi:
 - Kecha o'rtog'ingizni shifoxonaga borib ko'rgan edim. Rozi bo'lsalar bugun muolajani boshlasak, - dedi u Daminga qarab. - Kasalning kelishi oson, ketishi qiyin deydilar.
 - Damin, bu kishi Xitoydan kelgan tabiblar. Seni ham ko'rib qo'yadilar, - dedi Jahongir hayron bo'lib o'tirgan do'stiga.
 - Xitoylik deysanmi? Taqsir, men sizni bir odamga o'xshatdim. Tepabellik Murodilla aka emasmi?
- Murodilla kulimsiradi.
 - Xotirangizga balli, o'sha odamman. Men sizni tanimadim-ku?
 - Biz u paytda yalangoyoq bo'z bola edik. Ko'rgan bo'lsangiz ham bizga o'xshagan chuvrindilarga e'tibor bermasdingiz. Ot o'ynatib yurar edingiz. Rahmatli Olamg'ir aka bilar ulfatchilik qilardingiz...
 - Hammasini bilan ekansiz. Tuz-nasiba bor ekan, Xitoyga o'tib, unda tabiblikni kasb etdim. Qani, qo'lingizni bering-chi, ie, oshqozonga ovqat yaxshi botmas ekan-ku?
- Jahongir Murodillani zimdan kuzatib, fikrni chalg'itishga ustaligiga tan berdi. Damin esa joniga darmon bo'luvchi tabibni uchratganidan xursand, mayor Solihov surishtirib borganida ko'nglida oralagan shubhani unutayozgan edi.
 - Oyog'im qattiq og'riydi, aka, - deb hasrat boshlaganida Jahongir uning so'zini shart bo'ldi:
 - Damin, tabib akang sen bilan meni davolayman, deb yuribdilar. Sen Yo'lchivoy bilan hovliga chiqib, gaplashib tur. Mening bu kishiga aytadigan so'zim bor.
- Damin ham, Yo'lchivoy ham bu qarordan ajablanib, Jahongirga qarab qoldilar. Yo'lchivoyning nigohida ajablanish bilan birga xavotir ham zohir edi.
 - Ikki og'izgina gapimiz bor. Chiqib turinglar.
- Ular noiloj turib, chiqishdi. Eshikni yopishdi-yu, lekin uzoqlashishmadi.
 - Akamni nimaga o'ldirdingiz? - dedi Jahongir unga tik qarab. U Murodilla bu savoldan gangib qolar, deb o'ylagan edi. Murodilla bu savolni avvaldan kutgani uchun ham xotirjamligini yo'qotmadi.
 - Akangiz rahmatli nodonlik qildilar.
 - Sizni boshlab chiqishlaridan maqsad - meni o'ldirishmide?
 - Nauzambilloh! Qaysi musulmon odam ukasini o'ldiraman, deb qasd etadi. Akangiz sizni insofqa chaqirmoqchi edilar.
 - Siz-chi?
 - O'tgan gapni qo'zg'amang, chuvi chiqmasin.
 - Yaxshi, qo'zg'amayman. Endi nima maqsadda o'g'limga ergashib yuribsiz?
 - Yo'lchivoy sizni davolashimni o'tinib so'radi.
 - O'g'il bola gapni ayting.
 - O'g'il bola gapmi? Sizni o'ldirmoqchi emasman. Orqangizdan odam qo'yilgan, bilaman. Men sizni ham, o'g'lingiz, nevaralaringizni ham o'ldirmoqchi emasman.

"Ularini o'ldirishim ham mumkin, lekin o'ldirmayman" degan ma'noda burab-burab aytilgan keyingi so'z Jahongirni sergak torttirdi.

- Maqsadingizni ayting, - dedi u qat'iy tarzda.
- So'zimga tushundingiz-a: men sizni ham, o'g'lingiz, nevaralaringizni ham o'ldirmoqchi emasman.
- Maqsadingizni ayting, deyaqman!
- Otangiz rahmatlidan qolgan boylik sizga endi kerak emas. Mening esa bola-chaqam ko'p. Musofirlikda aziyat chekkan bandaman.
- Shuning o'zimi?
- Ha, shuning o'zi. Keyin qiyomatli og'a-ini bo'lib ketamiz. Nevaralaringizning to'yolarini ko'rasiz.
- Inshoolloh!

Jahongir shunday deb unga tikildi. Uni shu yerning o'zida bo'g'ib tashlasammi deb ham o'yladi. Hozir tashlansa, shubhasiz, birinchi bo'lib o'g'li yugurib kiradi. So'ng ko'chadagi charxchi... Umidi ushalmay qoladi. "Bu mal'un hiyla ishlatyaptimi, bas, men ham hiyla qilay", degan qarorga keldi.

- Ertaga choshgohda Daydidarada uchrashamiz, - dedi u Murodilladan nigohini uzmay. Daydidarani eshitib, Murodilla yengil seskandi.

- U yerda nima qilamiz?
- Xazina o'sha yerda. Kerak bo'lsa, borasiz. Ammo dum ilashtirib bora ko'rmang.
- O'zingiz ham shunday qiling.

Jahongir undagi xotirjamlikdan, yo'q, surlikdan tobora battarroq ajablanardi. "Xudoning mard bandasi bir noning yarmini o'zi yesa, qolgan yarmini darveshlarga beradi, bular esa bir iqlim mulkini olib yana boshqa iqlimni olish fikriga tushgan podshohga o'xshashadi. Akam bilan ham balki shu boylikni talashishgandir?"

- Shoh Jamshid "Olamni mardlik va zo'rlik bilan oldik, lekin o'zimiz bilan go'rga eltmadik", degan ekan. Siz boylikka to'yimas ekansiz-da?

- Inim, men ham boylikni go'ringa eltmayman. Aytdim-ku, bola-chaqam bor.
- Kelishdik: o'rtada - bola-chaqalarimiz.

Shu gap bilan Jahongir Murodillaning bolalari ham garovda ekaniga shama qilib qo'ydi. Murodilla buni shunchaki po'pisa deb qabul qilsa-da, yuragida xavotir uyg'ondi. Yuziga fотиha tortib, o'rnidan turdi.

Murodilla chiqishi bilan ostonada Yo'lchivoy paydo bo'ldi.

- Amakingizni kuzatib qo'ying, onangizga duo ayting. Bolalaringizni men uchun o'pib qo'ying. Biz Damin akangiz bilan Qirqbelga jo'naymiz, meni yo'qlab ovora bo'lmang.

Bu gapni Damin ham eshitdi. Yo'lchivoy ketgach, oshnasini savolga tutdi:

- Nimalarni gaplashding?
- Senga aytadigan gap emas.
- Qirqbelga nima uchun chiqmoqchisan?
- Senikiga, mehmonga.
- Darding - Daydidaradir yana?

- Daydirada... E, xomkalla, Yo'lchivoyga aytish xotiramdan ko'tarilibdi. Shahardagi uyni sotib, qishloqqa ko'chib chiq, Daydidarani bog' qil, demoqchi edim. Shu chinor ostida bir samovarxona ochsam, deb niyat qilardim. Yo'lchivoy eplaydi, nima deding?

Damin u bir baloni boshlayotganini sezdi.

Ular yo'lga o'tlanayotganda ozg'in, qaddi bukik odam eshik og'zida ko'rindi.

- E, xayriyat, uyda ekansiz, - dedi u Jahongirga quchoq ochib. - Uch-to'rt keldim-a, qo'shnilaringizdan so'rasam, ular ham bilishmaydi. Tinchlikmi o'zi?

- Tinchlik, bir oz tobim qochdi.

- Xudo saqlasin. Men sizni yo'ldan qoldirdim, shekilli, - u o'tirib, fотиha o'qigach, muddaoga ko'chdi: - Soqov omonatini topshirgan ekan, kecha yettisi ham o'tdi.

Jahongir pichirlab duo o'qib, yuziga fотиha tortdi-da, sukutga cho'mdi.

Soqovning ismini bilishmas edi. Elliginchi yilning yozida shaxtada ko'mir qazib yurganida, bir guruh mahbuslar bilan Soqov va mana shu kishi - Shoymardon kelishgan edi. Shoymardon dastlab ko'p yig'lardi. Taqdiridan nolirdi. Qirq birinchi yilda urushga chaqirilganini, qishloqdan olib ketilgan bo'z yigitlar qo'lga multiq berib jangga boshlashganini, hali jangga kirmay, bitta ham o'q otmay turib asirga tushib qolishganini qayta-qayta, o'kinib-o'kinib gapirardi. Boshqalar to'rt yil jang qilgan bo'lsa, bu to'rt yil nemis lagerida azob chekkan, so'ng uyiga qaytgan, endi uylanib, odam qatoriga kirganida hibsga olinib, bu yerlarga jo'natilgan edi. U Jahongirning boshiga tushgan savdolarni bilmas edi. Shu sababli o'zini eng bebaxt odam deb bilib, taqdirini la'natlardi.

Shoymardon bilan birga kelgan Soqov ko'zlarini javdiratib nimadir demoqchi bo'lardi-yu, tushuntirolmas edi. Kabobpazga yordam berib yuruvchi bu odam kabobni Stalinning surati bor gazetaga o'rab berish gunohligini qaydan bilsin? Jahongir unga nima deb dalda berishni bilmas edi. Faqat Soqovni ko'zlarida yosh ko'rganida yelkalarini silab qo'yardi.

..Shu jabrdiyda olamdan o'tibdi. Jahongir o'limni kutib yotganida, Azroil Soqovnikida ekan-da...

- Qanoat qila-qila boradigan joyimiz tayin ekan, - dedi Shoymardon, chuqur uf tortib. Keyin Daminga qarab, dedi: - Aka, biz ko'p nohaq jabr tortganmiz.

- Akangiz ham jabr chekkanlar, - dedi Jahongir, - siz-ku, asir tushganingiz uchun qamalangsiz. Bu kishi kitob o'qiganlari uchun o'tirganlar.

- Vo. Xudo, necha ko'rgiliklar ko'rdik-a, adolat qolmagan ekan dunyoda.

- Adolat bor, - dedi Damin unga, - lekin adolat deganlari hamisha kuchga xizmat qilgan. Ichki yaralar yuzaga chiqib, endi bilyapmiz bularni. Donishmand deganimiz qoqilgan ekan, orqasidan butun xalq qoqilibdi. Qanoat deysiz. Qanoat tuyada ham bor. Tuyaning qanoati tugab, g'azabi uyg'onsa, kushxonaga jo'natiladi. Odamniki tugasa-chi?

- Yaxshi gap aytdingiz, aka, kam bo'lmang. Endi men boray. Sizlarni yo'ldan qoldirmay. Soqovning yigirmasiga birga boramiz, o'zim kirib o'taman.

Shoymardon chiqib ketgach, Jahongir eshikka qulf urib, Damin bilan birga yo'lga tushdi.

Qirqbelga yaqinlashishganda Jahongir Ajdarqoya sari burildi. Qabristonga borib qor ustiga tiz cho'kdi. Yuqorida ajdarning uchta boshi oq qalpoq kiygan. Pastda do'mpaygan qabrlar ham oq o'rgan. Jahongir tilovat qildi. Har kelganida ota-onasi bilan xayolan

suhbat qurardi. Bu safar ham odatini kanda qilmadi:

"Dada, akamni bag'ringizga oldingiz, gunohlaridan o'tdingizmi?"

"Mendan rozimisiz? Gunohlarimdan o'tasizmi?"

Bu ikki savol qayta-qayta takrorlandi, lekin javob bo'lmadi.

Jahongir Daminning uyiga qaytib, u bilan deyarli gaplashmadi. Ertasiga nonushtadan keyin duo o'qidi-da, oshnasiga iltijo bilan dedi:

- Damin, bergan osh-tuzingga rozi bo'l.

- Jahon, esingni yig', nima qilmoqchisan, menga ayt. Murod keladimi Daydidaraga?

- Damin, jon oshna, so'rama. Joyingdan jilmay o'tir. Kechgacha kelmasam, milisaga xabar ber. Yana bir omonat gapimni

Yo'lchivoyga yetkazasan. Daydidaradagi chinordan qibla tomonga ellik qadam sanab odam bo'yi kavlasin. Bobosining omonati o'sha yerda.

- Jahon!

- Biz birovga yomonlikni ravo ko'rmadik. Oshnachiligimizga xiyonat qilmadik, shunisiga shukr.

Jahongir shunday deb Damin bilan xayrlashdi.

Daydidara kimsasiz edi. Chinor ham, do'ngliklarni turtib chiqqan katta-kichik qoyalar ham, qoyalarga tojday qadalgan do'lanalar ham sukutda. Jahongir chinorga yaqinlashib, atrofni diqqat bilan kuzatdi. Oppoq qordan ko'zlari qamashdi. Hech kim yo'qligiga ishonch hosil qilgach, daraxtdan sharq tomonga o'n qadam o'lchab pichog'ini qinidan chiqardi. Qorni oyog'i bilan nari-beri surib, so'ng yerni o'ya boshladi. Jahongir akasi bilan uchrashishdan avval bu yerga kelgan, otasidan qolgan omonatning katta bir ulushini ellik qadam nariga olib chuqurroq ko'mgan edi. U yerni tizza bo'yi o'ygach, pichoqqa bir latta ilashdi. Jahongir latta tugunchani ehtiyotlik bilan olib ochdi. Tugunchadagi to'pponchani yengiga artdi-da, o'qdonini chiqardi. Bittagina o'qni qoldirib qolganini chuqurchaga tashladi. So'ng o'rani asliday qilib ko'mdi. Ustiga qor ham surib qo'ydi.

U dam-badam atrofga alanglardi. Qancha tikilmasin, uzoqdagi qoya ortida Solihov, Ramazonov va yana uch yigitning durbinda kuzatayotganini sezmas edi. Solihov Jahongir Qirqbel tomon yurgandayoq uning maqsadini fahmlagandi. Erta tongda u odamlari bilan Daydidaraga yetib kelgan, xuddi bo'riga o'xshab chinor o'sib turgan do'nglikni aylanib o'tgan edi. Shu sababli bu atrofda odam izlari ko'zga tashlanmas edi.

U to'pponcha olganida Solihov sergaklandi. O'qlarni chiqarib tashlaganda esa "shunchaki qo'rqitmoqchi shekilli" deb o'yladi. Choshgohda Jahongirning qorda qoldirgan izlari yonida yana bir iz paydo bo'ldi: Muroddila asta chinor tomon ko'tarila boshladi. Jahongir o'ng qo'lini qo'yniga tiqqan ko'yi qilt etmay turardi. Murodilla undan ko'zini uzmagan holda bir-bir qadam tashlab unga yaqinlashaverdi. Uning o'ng qo'li paltosining cho'ntagida, Jahongir sal nojo'ya harakat qilsa bas - to'pponchani chiqarib otib tashlashga shay edi.

Oradagi masofa uch qadam qolganida Jahongir orqaga chekindi-da, qo'ynidan pichoq chiqarib yerga tashladi.

- Xazina shu yerda, - dedi u Murodillaga tikilib.

Murodilla bir pichoqqa, bir Jahongirga qarab, nima qilishini bilmay ikkilanib turdi-da:

- O'zing kavla, - deb buyurdi.

- Men qul emasman. Birovga xizmat qilib o'rganmaganman.

- Qazi deyman! - Murodilla shunday deb to'pponchani chiqardi.

- Qo'rqitmang meni. Men shartni bajardim. Xazinani ko'rsatdim.

- Qazimasang, ayab o'tirmayman. Akangning izidan jo'naysan. U yoqda... nevaralaring bor-a?

Jahongir qorni oyog'i bilan surib yerni qaziy boshladi.

"Bu akasidan ko'ra aqlliroq ekan, - deb o'yladi Murodilla, uning chaqqon harakatini kuzatib, - akasi ahmoq edi, shu ahmoqligi tufayli o'lib ketdi".

Jahongir yerni pichoq bilan kavlay turib, dambadam Murodillaga qarab qo'yardi.

"Olamgir ham taxminan shu yerda turgan edi, - deb o'yladi Murodilla. - Demak, bilar ekan-da, bila turib aytmagan ekan-da?"

Murodilla tepadan aylanib tushib kelganida Olamgir chindan ham shu yerda turgan edi. Murodillani ko'rib cho'chib tushdi.

- Murod, nimaga kelding? - dedi.

- Seni himoya qilgani, - dedi Murodilla kulimsirab.

- Kelganing chakki bo'libdi, qayt. Jahon ko'rmasin.

- Ko'rsa ko'raversin.

- Murod, bizning ishimizga sen aralashma.

- Gap bunday, Olamgir: sen shoxida yursang, men bargida yuraman. Mojarolaringni bilaman. Lekin men ham quruq qolmasligim kerak. Ulushimni berasan. To'rtidan uchi meniki. Bo'lmasa, men ukangga xotining kim, o'g'ling kim - aytaman.

- Aytmayman!

- Aytaman, bunaqa ishlar qo'limdan keladi.

- Shunaqami... unda qishloqqa kim o't qo'rganini, faollarni kim otganini men ham aytaman.

- Sen odam emas, to'ng'izsan, Olamgir. Eskini kavlash to'ng'izning ishi.

- Sen esa iblissan...

Shu zaylda boshlangan mashmasha so'nggida Olamgir cho'ntagidan pichoq, Murodilla to'pponcha chiqardi. Tayin gapki, to'pponcha oldida pichoq ojiz...

"O'shanda nima uchun qo'rqib qochib ketdim, o'sha kuniyoq hammasi hal bo'lar ediku?" - Murodilla shu savolni avval ham o'ziga-o'zi ko'p bergan, hozir ham takrorladi.

Jahongir qaddini ko'tarib, Murodillaga qaradi.

- Bo'ldi.

- Xurjunni chiqar.

- Kerak bo'lsa, chiqaring, men ketdim.

- To'xta, chiqar deypaman.

Jahongir Murodillaga g'azab bilan tikilib qaradi, so'ng engashib tugundagi tilla tangalardan bir hovuch oldi-da, unga qarab otdi.

- Ma, to'y, iblis!

Murodilla uning gaplariga parvo qilmadi. Sochilib yotgan tilla tangalarga ochko'zlik bilan qaradi-da, yugurib borib o'raga

This is not registered version of TotalDocConverter
engashmo. Ushu qismlar ham o'zining qolgan qismlari bilan bittagina o'qi qolgan to'pponchani oldi.
Bu vaqtda Solihov sheriklari bilan chinorga yaqinlashib qolgan edi.

Xotima
Qissaga shu yerda nuqta qo'ydim. Shu nuqtaga qadar men bilan hamfikir, hamnafas, hamdard bo'lganingiz uchun Sizdan minnatdorman.
Bu uchrashuvdagi so'nggi so'zim: Toshkentning kunchiqariga joylashgan, bir vaqtlar ovloq joy bo'lgan Daydidarada, qorniga o't qalab, o'yib tashlangan keksa chinor poyida choyxona bor. Yo'lchivoyning choyxonasi qaerda, deb so'rasangiz, yoshu qari yo'l ko'rsatadi. Xuddi shu choyxonada o'tirib, hayratlanarli voqealarni eshitganimdan so'ng menda mazkur asarni yozish fikri tug'ildi. Agar bayoningizga ishonmasangiz, Daydidaraga boring, o'z qulog'ingiz bilan eshiting.
Vassalom. Siz bilan yana uchrashish umidida xayrlashaman.
T A M O M

1988

AvvalgiII- qismB Keyingi